

સુચિ

કલા	સાગરને ઓવારે	હિરેન માલાણી	૨
	અજન્તાની ગુફાઓ	જ્યંતિ આલગિયા	૨
	નિસર્ગમાં	જ્યંતિ આલગિયા	૩
	Still-Life	કિશોર રાવળ	૩
કવિતા	શબ્દીનાં બોર	કોકિલા રાવળ	૪
	ક્યારેક	પરાગ ત્રિવેદી	૫
	ભેટ	'સ્નેહરશિમ'	૬
	આરસના મોર	રમેશ પારેખ	૭
	એક નાનું ઘર મળે	રશ્મિન પટેલ	૭
	એક	બિપિન પરીખ	૭
	મને સાદ કરી કોઈ તો બોલાવે	નંદિતા ઠાકોર	૮
	ચાલને વાઢળ	ધૂવ ભડ્ય	૮
	પ્રતીક્ષા	પન્ના નાયક	૯
	ડાકલી	યોગિની શુફ્લ	૧૦
	અસંયોગ	પ્રીતિ સેનગુમા	૧૦
મારો મમરો	"કબી તો ખૂલ કે બરસ..."	કિશોર રાવળ	૧૧
વાર્તા	કેમ સગપણ ચીતરવાં?	કિશોર રાવળ	૧૩
	વહુનાં વળામણાં...	ખોડીદાસ પરમાર	૧૭
લેખ	ઉલટી બાળ	ખોજઃ વિરાફ કાપડિયા	૨૨
	આકાશવાણી	હરનિશ જાની	૨૪
	વિચિત્ર જગત	સંપાદન:મલય ભડ્ય	૨૭
	ગંજપાનું એક પાનું! કિશોર પારેખ	કિશોર રાવળ	૨૮
	મનમાનીતી	કિશોર રાવળ	૩૫
વાનગી	ઉતાવળિયાં ઠોકળાં		૩૬
પ્રતિભાવ	વાંચકોની નજરે		૩૭

સાગરને ઓવારે
હિરેન માલાણી

અજન્તાની ગુફાઓ
જયંતિ આલગિયા

ગુજરાતીના ચાહકોનું દ્વિમાસિક
કિશોર રાવળ

સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૪ ૩૬

૩

નિસર્ગમાં
જયંતિ આલગિયા

Still-Life
કિશોર રાવળ

કિશોર રાવળ

શબરીનાં બોર
કોકિલા રાવળ

મનોજ ખંડેરિયા

ખેડી રહી છે મંજરી એકેક આંસુમાં
ખોર્યા છે આજ આંખમાં આંબા વસંતના
ઉત્તી રહ્યા છે ધાદના અભીલ અને ગુલાલ
હૈથે થયા છે આજ તો છાંટા વસંતના!

ટપકે નેવાં
આજે અવકાશે
છલકે નેવાં
રાત પડે ને સામે વેર જવાને
સરકે નેવાં
અધાઢ રાતે કણું બનીને આંખે
ખટકે નેવાં
પાંખ પાંખમાં મૌન ધૂજતું ભીનું
ઘબકે નેવાં

મરીજ

દીવાનગી જ સત્યનો સાચો પ્રચાર છે
જાણી ગયા બધાં કે મને તુજથી ઘાર છે.
શોધો પ્રસંગને એ તમારા ઉપર રહ્યું,
આખું જીવન અમારું હવે આવકાર છે

હવે જ સાચી મોહબ્બતની રાહ આવી છે,
કદમ ઉઠે છે બરાબર અને અવાજ નથી.
હજાર વાત કરે આંખ, હોઠ કંઈ ન કહે
આ એક પ્રકારની નિષ્ફુરતા છે, લાજ નથી.

રઈસ મનીઆર

આપે છે દિલાસા અને રડવા નથી દેતા
દુઃખ મારું મને મિત્રો જીરવવા નથી દેતા;
આંસુઓ ટકાવે છે મને ભેજ બનીને
એ જીવતા માણસને સળગવા નથી દેતા.

સ્મરણોના આ પડાવ ઉઠાવીને ક્યાં જશે?
સ્પર્શોના લીલા ઘાવ ઉઠાવીને ક્યાં જશે?
રહેશે તરસ તો પાણી ગમે ત્યાં મળી જશે.
આમ આખેઆખી વાવ ઉઠાવીને ક્યાં જશે?

સત્કાર ન મળ્યો તો જવાનું કર્યું મેં બંધ,
કહે છે ત્યાં મારી રોજ પ્રતીક્ષા થતી રહી.
ભૂલી ગયો એ મારી કટૃતા સમય જતાં,
ને એ પછી મને ઘણી પીડા થતી રહી.
સળગી રહેલા ઘરમાં હવાની અવરજવર,
શાસોની રોજ અચિનપરીક્ષા થતી રહી.

આખું જીવન અમે ધીરે ધીરે લખ્યું,
રેત પર જેમ પાગલ સમીરે લખ્યું,
આપણે ક્યાં કદી કંઈ લખ્યું છે 'રઈશ'
એક મીરાએ લખ્યું, એક કબીરે લખ્યું

જ્યંત પાઠક

દીવાલોમાં દાર્ઢ ગયેલી દાદાની વાતો
પોપડે પોપડે ઉખડે છે;
અને આપણે?...આપણે પણ...

આવનારાં બધાં જાયે 'આવજે' કહી
એકાકી ઉરને કોઈ 'ચાલ' કહેનાર છે નહીં.

ગુજરાતીના ચાહકોનું દ્વિમાસિક

સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૪ ૩૬

કિશોર રાવળી

૫

પ્રીતમ લખલાણી

રોજ સવારે
બાગમાં
માળણ મુંજાય--
શું વીજું?
ટહુકો?
કે ફૂલ?

'શયદા'

દૃદ્ધય-મંથન કરીને વાત કાઢી છે મનન માટે;
મળી છે દૂષિંઝોવા કાજ, ને આંખો રૂદન માટે.
તમે જે ચાલ્ય તે લઈ જાઓ, મારી ના નથી કાંઈ
તમારી યાદ રહેવા દો ફક્ત મારા જીવન માટે.

શોખાદમ આબુવાલા

હું જગતમાં બધું જ જોવાનો
માત્ર નહિ જોઉં હું કબર મારી

અમૃત ઘાયલ

નીકળવા કરું છું તો મને જીવ રોકે
અને દ્વાર મૃત્યુ લગાતર ઠોકે
થશે ના કશો ફાયદો એમ જોકે
એ જાણું છતાં કંઠી ઘાલું છું ઠોકે.

બલિડારી છે બધી ય ગુલાબી સ્મરણ તણી,
આંખો કરું છું બંધ, બહેલી જવાય છે.
મળતી રહે સહાય નશીલી નજરની તો,
આંદીધૂંટી સર્ફરની ઉકેલી જવાય છે.

દિલ શું હવે હું દુનિયાય પણ નહીં દઉ,
એ પણ મને ગમે છે, આ પણ મને ગમે છે.
હું એટલે તો એને વેંઢારતો રહું છું,
સોગંદ જિંદગીના! વળગણ મને ગમે છે.
ભેટ્યો હું મોતને કેવાર જિંદગીમાં!
આ ખોળિયાની જેમ જ ખાપણ મને ગમે છે

ક્યારેક પરાગ ત્રિવેદી

('અખંડ આનંદ' ઑગસ્ટ ૨૦૦૪ માંથી સાભાર!)

ક્યારેક આખી રાત
કવિ મથે છે
કવિતાને જગાડવા...
પણ તે જાગતી નથી.
ક્યારેક આખી રાત
કવિતા સૂવા હેતી નથી
કવિને!

ગુજરાતીના ચાહકોનું દ્વિમાસિક

કિશોર રાવળી

સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૪ ૩૫

૬

ભેટ

'સ્નેહરશિમ'

ટૈકા દેતો ઘર ઘર બધે જાય જીવો ટપાલી,
આવે દોડી હરખ-ભયના મિશ્ર ભાવે ભરેલાં
પત્રો લેવા તરણ તરણી, વૃદ્ધ વૃદ્ધ નમેલા!
જાણે જીવા સહ નવરસો કેરી ત્યાં રેલી ચાલી!
તે સર્વમાં જુદી પડી જતી, રાહ તેની નિહાળી,
છારે ટેકો દઈ કરતણો, ડેક લંબાવી, નાખી
માર્ગો લાંબી નજર ઊભી'તી ત્યાં અકેલી લતાશી
કો નેત્રોની કીકી સમ્ભ મીઠી એક મુંઘા રૂપાળી.
વાંચ્યો હોંસે નિજ પિયુતણો પત્ર-વાંચે ફરી તે-
ઊભો જીવો અનિમિષ દૂરો તે નહીં જાણતી તે!
જાગી જાણે હસી પડી વદી - 'વાહ! લુચ્યાઈ આવી
ક્યાંથી શીઘ્રો!' ફરી વળી હસી; દોડી, બદ્ધિસ લાવી.
'રે'વા દો એ - મળી ગઈ મને ભેટ!' બોલી વિચારે
જીવો : 'મારી મીઠી પણ હતી આવી જ ઘેલી ત્યારે!'

આરસના મોર

રમેશ પારેખ

('અખંડ આનંદ' જાન્યુઆરી ૨૦૦૪ માંથી સાભાર. મૂળ 'છ અક્ષરનું નામ' કવિતા સંગ્રહમાંથી.)

ચોમાસુ ચીતરે માળો ઘનઘોર
વન હોઈએ તો એવું કલ્બોલીએ?
અમે આરસના મોર કેમ બોલીએ?
પાંદડામાં સૂસવતો લીલોછમ થડકારો
ખખડાવે ભીડ્યાં કમાડને
જાળીએ બેસીને અમે ઓગળતો ભાળીએ
મીણ જેમ આવેરા પહાડને,
વલવલતા ખોરડાની ડાળ અમે ઓરડો પાળ્યો
કમાડ કેમ ખોલીએ?
ઢોળ્યા ઢોળાય નહીં ટોડલા
ને વૂધવતું ખોબે બંધાઈ રહે પાછી,
નભમાંથી ધોઘમાર વરસે
ને વાત રહે નેવાંથી કેટલી અજાણી?
તરણાંની જેમ અમે હળવાંકૂલ હઈએ તો-
ગાંડાતૂર વાયરામાં ડોલીએ.

એક નાનું ઘર મળે રશ્મિન પટેલ

એક નાનું ઘર મળે ને ગામનું પાદર મળે,
એક નાના ખાટ સાથે બસ પછી ચાદર મળે.
હીંયકે બેઠા પછી પણ તના કાગળ લખું,
એક એવી યાદનો ઊંઘો મને દાદર મળે.
એક એવા આંગણે આવી અને ઊભો રહું,
ભાવભીની આંખથી જ્યાં આવ ને આદર મળે.
યાદનું ઝરણું વહે છે ત્યાં હવે હું જાઉં છું,
રાત લાંબી હોય ને સપનું ભર્યું ભાદર મળે.
એક એવા વૃક્ષના છાંચા તળે બેસી શકું,
શાસને ગણતો રહું ને બસ પછી નિંદર મળે.

એક

બિપિન પરીખ

(કાવ્યસંગ્રહ 'તલાશ'માંથી સાભાર. ૧૯૮૦માં પ્રસિદ્ધ થયેલ આ કાવ્યમાં 'સાઈ કરોડ'ને બદલે 'સો કરોડ' એટલો ફેર કરીએ તે સિવાય બીજી કશી જરૂર છે ખરી?)

આ સામાન્ય માણસ
સાઈ કરોડમાંનો એક-હિંદુસ્તાનનો
કરોડરક્ષ વિનાનો,
બસ કન્ડકટરથી ધૂજનારો, ટ્રેનમાં ભીસાનારો,
ટેક્સીડ્રાઇવરથી પણ હડ્ધૂત થનારો,
બેંકના મામુલી ફ્લાઇને સલામ ભરનારો,
એક એક પેસો ટેક્સનો બી બીને સમયસર ભરનારો,
દેશી માલ જ વાપરવાનો આગ્રહ રાખનારો,
મકાનમાલિકના પાધીના વળમાં ગુંચવાયેલો,
પોલીસના યુનિફોર્મને દૂરથી જોઈ થથરનારો,
ચોકી પર સંકોરાઈને ચૂપ બેસનારો, ગાયની જેવો
ભોગો, મિનિસ્ટરોનાં લીસસાં લિસસાં ભાષણોને સાચ્યાં માનનારો,
ને વળી તાળી પાડનારો,
ચુંટણી વખતે જોરશોરથી 'જયહિંદ' બોલનારો,
બધું ભૂલી જનારો, ગળી ખાનારો,
કચડાયેલો,
પણ રોજ સવારે કોણ જાણો શી રીતે
હસતો ઉઠનારો,
હું પણ
એમાનો જ--
એક.

ગુજરાતીના ચાહકોનું દ્વિમાસિક

કિશોર રાથના

સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૫ ૩૬

૮

મને સાદ કરી કોઈ તો બોલાવે

નંદિતા ઠાકોર

('કાણોની સફર' કાવ્યસંગ્રહમાંથી સાભાર)

મને સાદ કરી કોઈ તો બોલાવે
હો રાજ, મને હોકારો દીધાની હોશ છે.

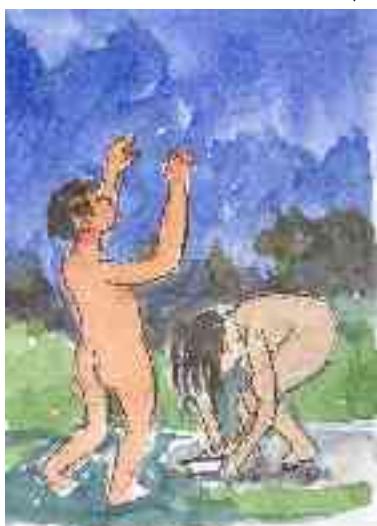
હું તો ધુમટાની કોરમાં ય લાજ મરં
તો, ય આંખોમાં તારો અણસારો ભરં
કે મને કો'ક જરી કાંકરી ય મારે
હો રાજ, મને નાહકનું ખીજ્યાની હોશ છે.

હું તો નીચી નજરોથી ય જોતી ચોપાસ
લોક ઠાલું મલકે ત્યાં મુઝાતો શાસ
કે મારી ગાગરડી કોઈ કદી ફાડે
હો રાજ, મને ભોળીને ભીજ્યાની હોશ છે.

ચાલને વાદળ...

દ્વૃવ ભહે

'ગાય તેનાં ગીત' સંગ્રહમાંથી સાભાર)

ચાલને વાદળ થઈએ અને જોઈએ કે કયાંક થાય છે ધોઘમધોઘ જેવું કંઈ આપણી વિષે
આપણામાં કોઈ હળ જોડે કે કોઈ બે જણા જાય ભીજાતા એતરો ભણી જાય ભીજાતા વાવણી મિષે

આપણે આપું આભ ભરીને આવવું અને છલકી જવું એવું વનેવન
નાગડા નાનાં છોકરાંને જોઈ થાય તો આખા ગામને એની જેમ નાવાનું મન.

હોય એવું તો થાય ગણીને વરસી જવું ગામને માથે, સીમને માથે, ઉગમણે આથમણી હિશે
ચાલને વાદળ થઈએ અને જોઈએ કે કયાંક થાય છે ધોઘમધોઘ જેવું કંઈ આપણી વિષે

સાવ ધોળાં કે સાવ કાળાં જેમ ચાહીએ એવા ફૂલ-ગુલાબી રંગની રેલમછેલ
આપણી મોજે આપણાં ચિતર કાઢીએ એવું આયપું મળે, દેહની તૂટે જેલ

આપણામાંથી આપણે તો બસ નીકળી જવું, જરમરીને કોઈ અજાણી જાકળભીની પાંદડી વિષે
ચાલને વાદળ થઈએ અને જોઈએ કે કયાંક થાય છે ધોઘમધોઘ જેવું કંઈ આપણી વિષે

ગુજરાતીના ચાહકોનું દ્વિમાસિક

કિશોર રાવળી

સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૪ ૩૬

૭

પ્રતીક્ષા

પત્રા નાયક

('ચેરી બ્લોગ્સ' સંગ્રહમાંથી સાભાર)

ફિલાડેલ્ફીએથી અમદાવાદ
નિર્વિપદ્બાવે
જાંપો ખોલું છું
અને
પુરુષની બંધ મુઢી જેવા
ઘરમાં પ્રવેશું છું.
મને જોઈને
હીચકો
આપમેળે જૂલવા લાગે છે.
દીવાલો આપે છે
પરિયયનું સિમત.
બુંગામાં ગોઠવાયેલાં વસ્ત્રોની જેમ
હું
ફરી પાછી
આ ઘરમાં ગોઠવાઈ જાઉ છું.
પુરુષની ખુલ્લી હથેળી જેવા ઘરમાં
વહેતી હવાની જેમ
અનેક માણસોનો
સતત અવરજવર
અમેરિકા અને અમદાવાદ -
આ બને વિશ્વની વચ્ચે
હું
ગીજા પાત્રની પ્રતીક્ષા કરું છું
બેક્ટના પાત્રની જેમ.

ગુજરાતીના ચાહકોનું દ્વિમાસિક

સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૪ ૩૬

કિશોર રાવળી

10

ડાકલી

યોગિની શુફુલ

('અખંડ આનંદ' ઓગસ્ટ ૨૦૦૪ માંથી સાભાર!)

હતું...

એક ધર હતું આ...

એના આંગણે કદીક ખીલેલ

જૂઈની ગંધ

વમળાયા કરે છે

લોહીમાં.

ભઈલા સાથે અંચર્છ કરી જીતેલી

ચળકતી રંગબેરંગી લખોટીઓ

દીબકાં ભરે છે

પરસાળના અંધારા ખૂશામાં.

પોપડા ઊખેલી ભીત ઉપરની ખીટીએ

ટિંગાયો છે

પિતાજીનો ખુંખારો.

સુકાયેલા તુલસીક્યારાને

વીટળાઈને પડ્યો છે

માનો હૂંઝાયો સાદ.

બારસાએ જૂલતાં

આસોપાલવના પાંદ

ઉડી ગયાં છે

કાગડો થઈ!

બાવળના એકાકી હૂંઢા જેવું

ધર વગાડ્યા કરે છે

ડાકલી--

હતું...

એક ધર હતું આ...

અસંયોગ

પ્રીતિ સેનગુમા

('ઓ જુલિએટ' કાવ્યસંગ્રહમાંથી સાભાર!)

તમે તમારી વાત કરતા હતા

ત્યારે હું મારી વાત કરી રહી હતી.

એકેન્દ્રિતાઓ ચાલુ રહી,

વિનિમય થયો નહીં.

સમય હૃષીકેશની બેપરવાહ ગંગાની જેમ

ઉછાંછળો, વેગે વહી ગયો.

હારબંધ પડેલાં લિક્ષુપાત્રોની જેમ

શબ્દો ખાલી રહી ગયા.

"કભી તો ખૂલ કે બરસ..." કિશોર રાવળ

અમે કનેક્ટિકટ રહેતાં હતાં ત્યારે મારા દોસ્તે અશોકે ત્યાંની યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલા એક રેડીઓ સ્ટેશન પર દર રવિવારે એક કલાક ભારતીય સંગીત પીરસવાનું શરૂ કર્યું. અરધો કલાક શાસ્કારીય સંગીત અને અરધો કલાક સુગમ સંગીત, ફિલ્મી કે એ સિવાયનું. અને સાથે સાથે બધાં, ભારતીયો અને અમેરિકનો, સમજ શકે માટે અંગ્રેજમાં પરિચયના, પ્રસ્તાવનાના શબ્દો. તેમાં થોડી રાગની સમજ, થોડી ગીતના 'મિજાજ'ની સૂજ આપે અને આપણાં સંગીતથી અજાણ્યાઓને પણ એ માણવા, સમજવાની સૂજ આપે. અને પરિણામે એ ખાલી 'દેશી ગાણાં'નો જ કાર્યક્રમ ન રહ્યો પણ વધુ ઊડાણવાળો બન્યો.

મારા જેવાંઓને પણ થોડી રાગ-રાગિણી, ધરાના, હુમરી એવા શબ્દો જીબે આસાન થઈ પડ્યા.

આ કાર્યક્રમને એક વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું. અશોકને કંઈ તુક્કો આવ્યો અને રેડીઓ પ્રોગ્રામના પહેલા જન્મ હિવસે રેડીઓ પર બોલ્યો. "આજે આ પ્રોગ્રામને એક વર્ષ પૂરું થયું. અને મારે મારું રિપોર્ટ કરું જોઈએ છે. અને આ નંબર પર ફોન કરી જણાવશો કે કેવું ગયું તો આભારી થઈશ."

પાંચેક મિનિટ બાદ એક રિંગ વાગી. સામેથી પૂરા અમેરિકન ઉચ્ચારોમાં એક માણસે અંગ્રેજમાં કહ્યું, "હું દર રવિવારે તમારો આ પ્રોગ્રામ સાંભળ્યું છું. આજે હું ગાડીમાં જતો હતો, તમારો પ્રોગ્રામ સાંભળતો હતો. રિપોર્ટ કાર્ડ માર્ગયું એટલે મને થયું કે મારે રિસ્પોન્સ આપવો જ જોઈએ. એટલે ગાડી રોકી, ફોન બૂથમાંથી વાત કરું છું. જવાવ આપતા મોકું એટલાં માટે થયું. વરસ પહેલાં અકસ્માતું જ રેડીઓ પર આ પ્રોગ્રામ સાંભળ્યો અને મજા આવી. નિયમિત સાંભળવા પ્રયત્ન કરું છું. મને ભારતના સંગીતનો કોઈ પરિચય નહોતો પણ તમારા આ પ્રોગ્રામથી મને એ સંગીત ગમતું થયું છે અને તમે એ માણવા નવી દૃષ્ટિ આપી એ બદલ આભાર. અને પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખશો એવી આશા રાખું છું અને આમાં પ્રગતિ કરશો એવી શુભેચ્છાઓ આપું છું. હર રવિવારે વાટ જોઈશ."

એક વાત પર ધ્યાન ભેંચ્યું? બસ, એ એક જ ફોન આવ્યો અને તે પણ એક અમેરિકન તરફથી જ. આપણામાંનાં આટાટલાં બહુ નિયમિતતાથી આ કાર્યક્રમ માણસું હતા, રેકોર્ડ પણ કરતાં હતાં અને એમાંથી કોઈને પ્રતિભાવ આપવાનો વિચાર ન આવ્યો! આ વાત જાણી ત્યારે, હું પણ આ એક સુલ્યતામાંથી રહી ગયો એ વિષે શરમ અનુબ હવતો હતો અને આજે આટલા વર્ષે પણ અનુભવું છું!

આપણે કોઈને ત્યાં જમવા ગયાં હોઈએ અને સરસ જમણ હોય. ભોજનાંતે ઓડકાર ખાઈને 'બધું જ બહુ સરસ થયું છે' કહી આપણે પ્રશંસા કર્યાનો સંતોષ મેળવીએ છીએ. કેટલું લૂંઘું, ઔપયારિક લાગે?

રોજિંદા જીવનમાં માનસશાસ્ત્રને કેમ વણી લેવાય તેનાં સિદ્ધાંતો તેલ કાર્નેગીએ સાદા શબ્દોમાં સમજાવ્યાં. એનું મૂળ એક સૂત્ર છે કે "પરખ કરવામાં પૂરી નિષ્ઠા દાખવો, પ્રશંસા કરવામાં બસ બારે મેઘની જેમ માજા મૂકી વરસો." નિષ્ઠા ન હોય અને વખાણ કરીએ એ મસકો માર્યા સમાન છે. ખૂબ ગમી ગયો હોય તેવો એક ચોક્કસ મુદ્દો શોદી શબ્દોમાં વ્યક્ત કરીએ એનું મૂલ્ય ઘણું જ થાય છે.

અને એ મેં અનુભવ્યું છે. એક વાર્તામાં એક જ વાક્ય પસંદ કરીને કોઈ એ વિષે મને કહે ત્યારે 'મારી વાત સમજે એવો કોઈ મજ્યો' એવું એમ મનમાં થાય અને શાતા વળે, મસતા પ્રસરી વળે.

કોઈ સારું ગાય, કોઈ સારું જમાડે, કોઈ કવિતા સંભળાવે કે, કોઈ રેઝિઓ પર સંગીત પીરસે કે કોઈ મનને સ્પર્શ તેવું લખે તો 'બધું બહુ સરસ હતું' એમ કહેવાને એક કે બે ચૂટેલી, મનમાં ખાસ ઠસી ગયેલી એક-બે વાતો જ બોલીને, લખીને વ્યક્ત કરતાં કેમ શીખી ન શકીએ?

શરદ દેશપાંડે ભારતમાં એક કંપનીમાં પર્સન્સલ ઑફિસર તરીકે કામ કરે. બહુ ઉત્સાહથી કામગારો સાથેના સંબંધો સાચવવામાં ઘણો સફળ થયા. પરિણામે કંપનીના કોલાબોરેટરના કારખાનામાં બે મહિના માટે ટ્રેઈનિંગ પર મોકલવા એની વરણી બહુ સહજતાથી થઈ.

અમેરિકા જઈ ઘણું ઘણું શીખવા માટે પોતે અગાઉથી બધું લિસ્ટ બનાવ્યું. અને અમેરિકા જઈને પહેલે જ દિવસે ન્યૂ જર્સીના કારખાનામાં પગ મૂક્યો અને એના ડોળા વિસ્ફારિત થઈ ગયાં. એને થયું, 'આટલી સ્વચ્છતા? શક્ય છે?' ઓફિસમાં કે કામની જગાએ તો ઠીક પણ જમવાના કાફીટેરીઆમાં પણ ચોખ્યું ચણાક! રસોડામાં ગયો તો ત્યાં ભોંય પર શાકના પાંડડા, દાઢા-દૂઢા, લચ્કા કે લોંદા નહીં, તેલના ડાઢાઓ, બળી ગયેલા વાસણો એવું કશું જ નહીં. લોભીમાં પણ ન કાગળના કટકા, દૂચા કે સિગરેટના હૂંઠાં નહીં. જાજરાં પણ સ્વચ્છ સુધર અને ગંધ વગરનાં....

એણે કોઈને પ્રશ્ન પૂછ્યો. "આટલી ચોખ્યાઈ કેવી રીતે જાળવો છો? એનો કિમિયો શું?" તો જવાબ મજ્યો કે ચોખ્યાઈમાટેની સજાગતા. સૌને સારો ચોખ્યી જગા ગમે એટલે એને એવી સ્વચ્છ જાળવવી એ હર વ્યક્તિની એક અણકીધી ફરજ છે. કચરાની જગાએ કચરો નખાય એટલું જ જાળવી શકાય એટલે બસ. પણ ગાર્ભેજ કન્સમાંથી કચરો સમયસર ખાલી કરી એને અવલમ્બન પહોંચાડવાની જ વ્યસ્થા કરવાની રહે.

શરદ બનાવેલા લિસ્ટમાંથી થાય તેટલું શીખી લીધું પણ લિસ્ટના મોખરે 'ચોખ્યાઈ' ઉમેરી. દેશમાં જઈ એના પર પ્રયત્નો કેન્દ્રિત કરવાનો નિર્ધાર કર્યો.

પાછાં આવતાં જૂબેશ શરૂ કરી. ટેર ટેર કચરો ભેગો કરવાના ડબલાઓ ગોડવી દીધા. નોટિસબોર્ડ પર અને બધા ડિપાર્ટમેન્ટોમાં કચરો જયાં ત્યાં ન નાખતાં, ડબામાં જ નાખવો એવી હિમાયતો જાહેર કરી. પાણની પિચકારીઓ, બીડી સિગરેટના હૂંઠા જયાં ત્યાં ફેંકવા, ગમે ત્યાં કાગળના દૂચાઓ, નાસ્તાના પડીકાઓ ફેંકવા સામે વિવેકપૂર્ણ રીતે નિષેધ પ્રસરાયો.

નિયમિત રીતે જરૂર પડ્યે બધા ડબા ખાલી કરવા એક માણસ રાખ્યો. કયાંક કચરો નજરે આવે તો પોતે દાખલો બેસાડવા ઉચ્ચકીને ડબામાં નાખી દેતો. અને એક વિજળીની જરૂરે કારખાનાના રૂપ બદ્વાઈ ગયાં.

શરદ કોઈને કચરો નાખતા જુએ તો એના દેખતાં જ ઉપાડી પોતે ડબામાં નાખી દેતા અને નાખનારને શરમીંદો કરી નાખતા.

આજે શરદને આ એક જ બાબત મોટી સિદ્ધિ સમાન લાગે છે અને અમેરિકાની મુલાકાત વસૂલ થઈ તેમ અનુભવે છે. બહારના મુલાકાતીઓને પણ આ ચોખ્યાઈ આજે આંખે વળ્ગે છે. પણ હું શરદને મજ્યો અને આ વાતો સાંભળી. પછી તેણે એક વાત ખેદ સાથે કહી. તેણે એક વખત એક મોટા મેન્જરને સિગરેટનું હૂંકું ઓશરીમાં ફેંકતા જોયા. એ હૂંકું લઈને એની પાછળ પાછળ એની ઓફિસમાં શરદ ગયા. પેલા મેન્જરે મેન્જરની સ્ટાઇલમાં માત્ર ભવાં ચાડાવી કેબિનમાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. "સાહેબ, આ હૂંકું તમે ઓશરીમાં ફેંક્યું હતું તે લઈને આવ્યો છું. ગાર્ભેજમાં નાખી દેશો?"

પેલાએ એ હુંહું લાથમાં તો લીધું પછી કહે, "જુઓ, તમને ખબર નહીં હોય કે આ કંપનીને મારું મૂલ્ય કેટલું છે. એટલે હું હુંહું ક્યાં નાખું છું એથી મને કશો ફેર પડતો નથી, મને પરવા પણ નથી અને એવી કોઈ ઘગશ નથી કે એવો સમય નથી કે ડબલાઓ ગોતી હું સિગરેટ એમાં નાખું. સમજ્યા?" પગ પાસે જ વેસ્ટ પેપર બાસ્કેટ હતી અને પેટનું હુંહું ઔફિસની ભોય પર નાખી કામમાં રત થઈ ગયા અને શરદને રદિયો આપી દીધો.

આ નયાણાની આગસ જ કહેવાય ને કે આપણાને આજુબાજુનું ગંદું દેખાય જ નહીં?

કેમ સગપણ ચીતરવાં?

કિશોર રાવળ

(માધવ રામાનુજની કવિતાની એક પંક્તિકૃત મથાળા માટે
વાપરવા અને તેમની સુંદર કવિતાની થોડી પંક્તિકૃતઓ
સાથે રમત રમી વાર્તામાં વણી લેવા બદલ એમની
ક્ષમા માગું છું. કિશોર રાવળ)

મગજમાં નક્કી કર્યું હતું એમ, હિયાપાટી કરી, ટિકિટ, ભારતનો વીજા મેળવી, સામાન બાંધી, કેતકી જ્યારે ખેઈનમાં જઈ બેઠી ત્યારે એક હાશકારો થયો અને બેઠા પછી ટાયરમાં પંકુચર થાય એમ ફસ્સસ થઈ સીટમાં ગોઠવાણી. ખેઈન ઉપડતાં, બારી બહાર નજર નાખતી બેઠી અને છેલ્લા બે વરસ નજર સમક્ષ આવ્યાં અને હૈયું ભરાઈ આવ્યું.

વહલા દાદીમાને છોડી તેર ચૌં વરસે માબાપ સાથે અમેરિકા આવી અને અહીંની રસમમાં, ભાષાવામાં અને કન્ઝ્યૂમરને વરેલી ઝાક્ઝમાળ દુનિયામાં ઓતપ્રોત થઈ ગઈ. દેશ વિસરાઈ ગયો. દાદીમાની બહુજ વહલાલી. દાદીમા એને "વહલાનું જરણું" કહેતાં. કેતકીએ વચન આપેલું તેમ થોડો વખત 'હું લાસ્ટ વીકેન્ડમાં ફેન્ડ્ઝ સાથે કુમ્પીન્ગમાં ગઢી હતી' એવું એવું ગુજરાતી વાપરી દાદીમાને કાગળ લખતી અને દાદીમા ગડબડિયા અકશરોમાં જવાબ આપતો તે મોમ પાસે જઈને ડિસાઈફર કરતી. અને એ પત્રવ્યવહારનો ઝોત પાતળો થતો ગયો અને નહ ગૈવત્ર બની ગયો. ભણીને કામે લાગી અને તેમાં રત થઈ ગઈ. એમાં બે વર્ષ પહેલાં દાદીમાનો કાગળ આવ્યો. તેમાં બે વાક્યોએ તેને હલાવી મૂકી.

"બેટા, મારું વહલાનું જરણું ક્યાં ગયું? સાંભળ્યું છે કે એ તો સુકાય જ નહીં. એનો કલકલ અવાજ, એની ઝીણી ઊડતી વાઇટ, એની ભીનાશ, હંડક ક્યાં ગયા? એકાદ વખત તો આવી મળી જાને! આ દાદીમાનો કોઈ ભરોસો નથી. હવે થાકી જઉ છું..."

તે દિવસે ઘરની બારીએ માથું નાખી ધૂસ્કે ધૂસ્કે રહી હતી અને તે સાંજે તેની સોજેલી આંખો જોતાં બીજાં ડઘાઈ ગયાં. "કેમ શું થયું?" તો કહે કે આવતે મહિને હું ઇન્ટિયા જઉ છું...." બસ બીજું કશ્યું જ નહીં.

એટલે ગણે વર્ષે પણ આજની જેમ બેંગ-બેગડિયો ભરી તૈયાર થઈ. ભાવનગરની ફૂલાઈટ માટે એક દિવસ મુંબઈ રોકાંવું પડ્યું. જઈને મુંબઈની હોટેલમાં ઊતરી. રાતની ઊધ ખેંચી ઉગતી સવારમાં, હોટેલમાંથી નીકળી, ભુલાઈ ગયેલી મુંબઈની યાદ તાજ કરવા શેરીઓમાં નીકળી પડી. ત જાં શાકભાજીએ તેમની સુગંધથી ફેફાંસાં ભરી દીધાં. કોથમરીની અને મેથની ભાજની સુગંધ; લીલાં લીલું અને કાયાં કરડી જાઓ એવાં પારદર્શક પૂછદીવાળા ગાજર; રંગબેરંગી ફળો; ટ્રોપિકલ ફૂલોની ભભક; જૂઈ અને મોગરાની માળાઓનો મગજ તર કરી નાખે એવો માદક નાક ભરી હેતો મધમધાટ; સૂર્યમાં તપી તપી સીસમિયાં થઈ ગયેલાં પણ તાજાં ધોવાયેલાં મોં પર બ્રાઈટ લાલ, પીણાં, કેસરી ચીતરેલાં તિલકો; ચાની લારી પર ત પેલાંમાંથી હોવા જોઈએ તેવા બદામી રંગની ચાની સોડમે દિલ હરી લીધું. તલપ જાગી. એક ચાનો કપ લઈને મોંડ્યો. "આહા, વોટ અ ટ્રૈટ!" જિસ્સામાંથી દસની નોટ કાઢી અને પાછું આવેલું પરચુરણ પર્સમાં મૂક્યું. ત્યાં સાંટીકડાનાં માળખા ઉપર વેણીઓ બાંધીને વેચતો હસમુખી

છોકરીએ "લ્યા, ગજરા લ્યા" કલબલાટથી વેણી બાંધવા આમંત્રણ આયું. ના પાડતાં દિલ ન ચાલ્યું. પરચુરણનું વજન ઓછું કરી વેણી લીધી પણ બોબીપીન વગરના બોક્ક વાળમાં કેમ બાંધવી એ સમયા થઈ પડી અને અંતે વેણી લઈને કંડે બંધવી અને આગળ ઉપડી.

--અને શેરી પરની ગંદકી, પાણીના રેલાં, પચપચતાં ખાબોચિયાં, પાન, પેસાબ કે પોસ્ટરોથી ખરડાયેલી, ધૂળ, લીલમાં રંગાયેલી દીવાલો બધાં અદૃષ્ટ થઈ ગયાં; ગાડાં, હાથલારીના ખખડાટ, મોટરોના હોર્નના અવિરત અવાજો સંભળાતા થબી ગયાં.

રહ્યાં ખાલી બગલમાં સાવરણા રાખી બીડીની એક ધૂંટ આનંદથી માણસા મ્યુનિસિપાલિટીના કાર્યકરો, લાઈટના દીવા નીચે છતીના છાંયડામાં એરણ પર જોડા ટીપતો મોચી, જાડાના છાંયા નીચે એક ખોખા પર ઘરાકને બેસાડી તેની દાઢી મૂંડતો અને સાથે ગામગપાટા મારતો હજામ, ફાટલા પણ સફેદ ધોયેલાં કપડામાં ભીખ માગતો, એકતારો લઈને મીઠાં ધેરાં સાદે

"વિઠલા, રામચરણ તુઝે ધરીલે..."

રૂપસાંવળે,
તુજ આગળે,
અવિરત મંથન કરીલે"

ગાતો ગાયક--સૌ પોતપોતાના કામમાં રત, પ્રસન્ન અને ગર્વાઈ. ઘડીભર તો ટાઈમમશીનમાં મુસાફરી કરી જૂના ગામે આવી એવું એક પળ થઈ ગયું. મનમાં 'હું આવી એ સારું જ કર્યું' એવી શાતા અનુભવી.

અને બીજે દિવસે ભાવનગરની ફુલાઈટ લઈ, દાઢીમાને આગળથી કંઈ ખબર કર્યું વિના ભાવનગરના ધરને આંગણે ઊભી રહી. સોડાની બાટલીના તળિયાં જેવાં ડાખિયા ચશ્મા પહેરી દાઢીમા ઓટલે બેસી રસ્તા પર જતાં આવતાં માણસોને જોઈ બેઠાં હતાં, હાથમાં એક માળા હતી, આંગળીઓ રૂદ્રાક્ષની માળાના મણકા ફેરવતી જતી હતી. ખમીસ પાટલુનમાં, ગળે રંગીન રૂમાલ બાંધેલી, બે હાથમાં બે બેંગ અને ખબે બગલથેલો રાખેલ આ ચરિમસ નવયૌવનાને પાસે આવતી જોઈ મણકા પરની આંગળી અટકી ગઈ. દાઢીમાને ઊચું જોયું. "બેટા, આંયાં કોનું કામ છે?"

એ પળો કેતકીને આજે પણ વિગતમાં યાદ હતી. તેણે સામાન ફળિયાની ધૂળ પર મૂક્યો. જઈને દાઢીમાની બાજુમાં બેઠી, બજે હાથ પહોળા કરી દાઢીમાન બથમાં ભીસી દીધા. "ન ઓળખી?" દાઢીમા મૂંજાઈ ગયા. મનમાં થયું હશે કે આ કોણ આતલા વહાલથી વળગવા આવ્યું! કેતકીને મૂંજવણ સમજાઈ ગઈ. પોતાની આંખ પરનાં ચશ્મા કાઢી બિસ્સામાં મૂક્યા. "મને નો ઓળખી? હું તમારું જરણું, કહેવા આવી કે એ સૂકાઈ નથી ગયું..."

દાઢીમાની આંખોમાંથી ડણક ડણક આંસુ પડવા માંડ્યાં. રડવું કે હસવું એ ખબર ન પડતા દોછ શ્વૃજવા લાંયા, નાકનાં ફોયણાં ફૂલી ગયાં, હાથમાંથી માળા નીચે ક્યારે પડી ગઈ એ ખાલ ન રહ્યો. જાડા ચશ્મામાંથી ફોક્સ જેટલું મરાય એટલું મારી વહાલના જરણાને નિરખવામાં મગન થઈ ગયાં.

કેતકીએ બે હાથે દાઢીમાના ખખા પકડી રાખ્યા. બજે એક બીજાને જોવામાં પડ્યા. સમય કેટલો નિર્દ્ય છે! ક્યાં નાનપણમાં જોયેલાં, ગામગજવતાં, સબાકામાં ધરનાં કામો કરતાં દાઢીમા, અને ખાતાં કાંડા કરી જાઓ એવી એમની મધમઘતી દાળ, કલ્પવૃક્ષ જેવું એમનું રસોડું જ્યાં માગો તે મળે, ઈચ્છો તે ભાણે તેયાર! અને આજે? પહેલેથી ટટાર બેસવાની ટેવ એટલે હજી દીવાદાંની જેમ ભલે આજે પણ અરીખમ બેઠા હતાં અને છતાં બીજી રીતે આ ખખડી ગયેલું શરીર, મોતિયાને લીધે આવેલા જાડાં ચશ્મા! શું થઈ ગયું?

થોડી વારે અંદરથી કાકા આવ્યા. આજે વર્ષોથી ધરમાં બેઠેલા રસિકકાકા બહાર આવ્યા. તેમને જોતાં લાગે કે જાણે કે કોઈની પણ ઉપર સારી છાપ પાડવાનું જિંદગીમાં કશું જ પ્રયોજન નથી એવાં મંત્ર્ય પર ન આવ્યા હોય! તેમનાં વાળ વિખરાયેલા, લેંઘ ખમીસ પર ગણ્યા ગણ્યાય નહીં અને ધોયા ધોવાય નહીં તેવા પાનના, બજરના કે મસાલાના ડાઘા, બરછટ બ્રશ જેવી ત્રણ હિવસની દાઢી, છક મહિના પહેલાં હજામની હુકાને જઈ કપાવ્યા હતી એવા જીથિયા વાળ, બાવાજીની બખોલ જેવું બોખું મોં જેમાં એક બે દાંત ટીંગાતા હતા. "કેમ રસિકકાકા, કેમ છો? હું કેતકી" કહું

ત્યારે ઓળખ તો પડી. "બેબી? ક્યારે આવી? જમવાની છોને? ચાલો, રસોડામાં જઈ તૈયારી કરું" કહી કર્તવ્યનિષ્ઠા સાભિત કરવા ઘરના પેટાળમાં ગૂમ થઈ ગયા.

પંદર દિવસ દાદીમા સાથે રહી અને ઓટલે કે હીંચકે બેઠાં બેઠાં દાદીમા અને દીકરીએ વાતો કરી. જમવા બેસે તોય દાદીમા જમવાનું ભૂલી લાંબી રોકે ટગર ટગર જોયા કરે. "જમવાનું તો રોજ બજ્યું છે. તને જોઈ લઉં જોવાય એટલી. પછી વળી ક્યારે મળાય... હું ખરતું પાન..."

રોજ દાદીમા પોતાના સૂપરવિઝન નીચે જાત જાતનું ખવડાવવા પ્રયત્ન કરે. આજે રતાળુના ભજ્યાં, અને કાલે દૂધિનાં મૂઠિયાં. ક્યાંથી શક્કિત આવી ગઈ પણ ફરતાં ફરતાં હલવા, મોહનથાળ, બાસુંદી કે મેસૂર બનતા રહે. દૂધવાળાને ધમકાવ્યો, "રોચા, મારી દીકરી આવી છે એટલે થોડો વખત તો મૂઢા, પાણી નાખવાનું બંધ કર. આટલા વરસ પાણીના પૈસા આચ્છા છે, થોડી મહેરબાની કરને, મારો ભાઈ કહું." કેતકી જગડો કરે, "મારું વજન વધી જશે" તો તરત રોકું પરખાવે, "આ સાંઠીકડા જેવું શરીર તો જો. એમાં કંઈ માયા હોય તો વર મળશેને. અને સંતતિ માટે પણ કાંઈ કરવું જોઈએ."

કેતકી કહેતી, "વર તો ચ્યાપ્ટી વગાડતા તણ માગો ત્યાં તેર મળે." "તો તેરને તારે શું કરવા છે? એકે હજારા જેવો ગોતી કાઢને!" "અત્યારે શું? મારે લગન કરવા હોય ત્યારે વાત." "તો હવે નહીં તો ક્યારે? ગાંધી થઈશ ત્યારે પરણીશ? વે'લાં છોકરાં કરી નાખ તો જટપટ બાળોતિયામાંથી ઊચી આવી જઈશ." "મારે છોકરાં જોતાં જ નથી એનું શું?" "પણ મારે ચોથી પેઢી જેવી હોય એનું શું?" રકજક થાય. પરદેશના છોકરા અને આપણા સંસ્કારી હિંદુ કુંદબનાં છોકરાના ગુણદોષો, સંતતિનિયમન, કોપરેલનો માલીસ, ભૂરાં કોળાનો મુરબ્બો, આમળા અને શિકાખાઈથી આવતી વાળની રોનક, ગાયત્રી મંત્રમાં રહેલી શક્કિત, ત્રિફળાં, આંખના ઝેર દૂર કરવામાં અક્સરી ખાખરાનો અર્ક -- એવી એવી વાતો ખૂટે જ નહીં. દર ત્રીજા દિવસે "આ સૂકાં વાળમાં તો પછી સુધરી માળો બાંધે" કહી ઉપર-નીચેને પગથિયે બેસી ઘસીને દાદીમા કેતકીને માથામાં તેલ નાખી આપતાં અને બીજે દિવસે અમેરિકાથી સાથે લાવેલ 'હેડ અન્ડ શૉટડર' શૅખ્ખૂથી કેતકી ઘોઈ નાખતી.

થોડા અસ્થિર મગજના કાકાને સાથે લઈ કેતકી શાંપિંગ માટે જતી, હાથમાં હાથ નાખી બધે જતી અને તડાક મારતાં એકપદ્ધી વાર્તાવાપ ચાલુ રહેતો. એક વખત કોઈ દુકાનદારને ખબર નહીં અને રસિકકાકાના દેદાર જોઈ પેલાએ તેમની સાથે તોછડાઈથી વાત કરી તો કેતકીએ તરત પરખાવ્યું, "મારા કાકા છે! ધરાક સાથે સરખી રીતે વાત કરોને." પેલાને હંડો પાડી દીધો.

બજારમાંથી સારી બ્લેડ લાવી કાકાને કહ્યું, "આ ટ્રાઈ કરો, જુઓ દાઢી કેવી થાય છે. રાજેશ ખમા જેવા લાગશો." કાકા મરક્યા. ગલગોટા જેવી દાઢી કરી. કાકાનો કબાટ ખંખોળી ચીવટથી જાળવી રાખેલા પાટલૂન ખમીસ કાઢી પહેરવા કહ્યું, બ્રિલકીમની ટ્ર્યુબ આપી, વાળ ઓળાવ્યા. "તમે રાજેશ ખમા કરતાં રાજ કુપૂર જેવા વધુ લાગો છો." બે દાંતે કાકા મરક્યા. પોતાની મેળે સેન્ટલને પાલીસ કરી, પોસ્ટઓફિસમાં પોસ્ટેજ લેવા જતાં લોકોને પ્રભાવિત કરવા એ ઊપરી ગયા.

આ વર્ષે પણ આવવાના ખાલાન મગજમાં નક્કી કરી નાખ્યા હતા. દાદીમા બહુ પાછળ પડ્યાં ત્યારે કેતકીએ કહ્યું કે "મારે એક બોયફેન્ડ --છોકરો--છે અને એને પરણવાની છું. પણ તમને ઈ નહીં ગમે." "નો કેમ ગમે? કૂબડો છે, ખૂંધો છે, બાડો કે બોબડો છે?" "ઈ આપણી જાતનો નથી." "એટલે? તું પરણ એટલે ઈ બ્રાબ્શા થઈ જાય, ભૂંડી, દાદીમા ઉપર થોડો વિશ્વાસ રાખ, ગુજરાતી નર્દી બોલતો હોય તો હું અંગ્રેજ શીખી ગોટપીટ કરતા તો શીખી જઈશ. જોજે ન એને મૂઠિયાં, પાતરાં, શીરો કરી એવો હાથમાં લઈ લઈશ..." દાદીમાને ફોટો મોકલવાનું વચન આય્યું. કાકાએ ઈલેક્ટ્રિક શેવર મગગાવ્યું. "આ પત્રી દાઢાં છોલે છે અને મારી ચામડી ઉતરડે છે. કે'છે કે ઈલેક્ટ્રિક શેવરમાં દાઢી પલાળવાની નહીં."

ગયા વર્ષ લીધેલી એ બતેની વિદ્યાય આંસુ ભરી હતી, ત્રિવેણી સંગમ જેમ ત્રણ તરફથી રેલાઓ ચાલ્યા. ફરી આવવાનાં વચનો લેવાણાં, દેવાણાં. હૈયે હુમો તો આવી ગયો પણ મનમાં એક અનેરી હળવાશ અનુભવતાં એ અમેરિકા પાછી ફરી.

અને ગણું વરસ કેવું કારમું નીવડ્યું એ વિચારે આંખોમાં જળજળિયાં આવી ગયાં. મે મહિનામાં ભાવનગરનો તાપ, ફૂડ પૉઈઝનિંગ, મ૱ચેરિયામાં પટકતાં દાઈમાએ જગતમાંથી વિદાય લીધી. દાઈમા પર માનસિક રીતે અવલંબતા કાકાને 'જગત મિથ્યા છે' અનું જ્ઞાન થઈ ગયું અને ભાંગી પડ્યા. ચારેક મહિના પછી એક દિવસ સવારે ચા પીતાં પીતાં જ ઢળી પડ્યા. કેતકીનો અજંપો ખૂબ જ વધી ગયો હતો. એમાં ય ખાસ કરીને દાઈમાને અને કાકાને આપેલાં વચનો પાણી ન શકાયાંનો સંતાપ ગુંગળાવતો હતો.

કેતકીએ નક્કી કર્યું કે આ શિયાળે જઈ ભાવનગર મહિના માટે જઈ રહેવું અને દાઈમાની યાદો વાગોળવી.

અને નવેમ્બર આવતાં આ બીજી યાત્રા માથે ઉપાડી. પાવક ઘરતીએ પગલાં મૂકવા એને જાત્રા જ કહેવાય ને?

ભાવનગર જઈ, દાઈમાના ઘરની ચાવી મેળવી, ઘર ખોલ્યું, બારીઓ ખોલી. દાઈમાના ઓરડામાં જતાં શું જોયું?

એક નાનકડી પેટી,
એમાં ગીતા, ગુટકો ને માળા,
એક ગોઢેજની કુંચી,
બટકણાં કાગળને કટકે,
જાંખું પાંખું કળાતું,
ગરબડ ગોટા અક્ષરમાં
રામનામનું એક પાનું

રહ્યું આટલું આજ.

સગપણને કયાં લખવા બેસું?
કેમ સગપણ ચીતરવા બેસું?

ઘર જાપટુંયાપટ કરી ચોખ્ખું કર્યું, પથારી કરી. પાડોશની બહેનોનું વડીલવૃદ્ધ મળવા આવ્યું. કંઈ મદદ જોઈએ તો 'અચકાઈશ નહીં, તારા દાઈમા તો અમારાં પણ વરીલ હતાં, બહુ માયા મૂકી ગયાં...' બે ગ્રાણ મોટી ઉમ્મરની બહેનોએ કેતકી એકલી પડતાં ખાનગીમાં સલાહ આપી.

"કેતકી, તું આજે અમારે ત્યાં સૂવા આવ. એકાદી પૂજા કરાવીને પછી જ તું સૂવા જજે."

"પૂજા શેની?"

"તને નો સમજાય."

કેતકીએ આગ્રહ કર્યો ત્યારે ફીડ પાડ્યો, "ગ્રહશાંતિ કરાવવાની...જો ન બેન, ગયે વર્ષ તારા કાકા અને દાઈમા આ ઘરમાં ગુજરી ગયાં છે એટલે એના જીવ અહીં જ વળગ્યા હોય અને ઘરમાં ધૂમરીઓ ખાતાં હોય. ગ્રહશાંતિ કરાવ એટલે એ પ્રેતાત્મા તને પજવે નહીં અને અહીંથી વિદાય લે અને હાલતાં થાય." ભલી બેનોએ રહ્યા સમજાયું.

ગુજરાતીના ચાહકોનું દ્વિમાસિક

સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૫ ૩૬

કિશોર રાવળી

૧૭

"પ્રેતાત્મા એટલે?"

"એટલે એમનાં ભૂતો..." ફોડ પાડવામાં આવ્યો.

કેતકીને સમજ નહીં પડી. "આ ઘર તેમનું જ છે એટલે એમને તો અહીં હક્ક પહેલો છે. મને તો એ લોકો મારી સાથે હોય તો મારા માણસો મારી પાસે જ છે એવું લાગે અને શાંતિથી ઊંઘ આવે..."

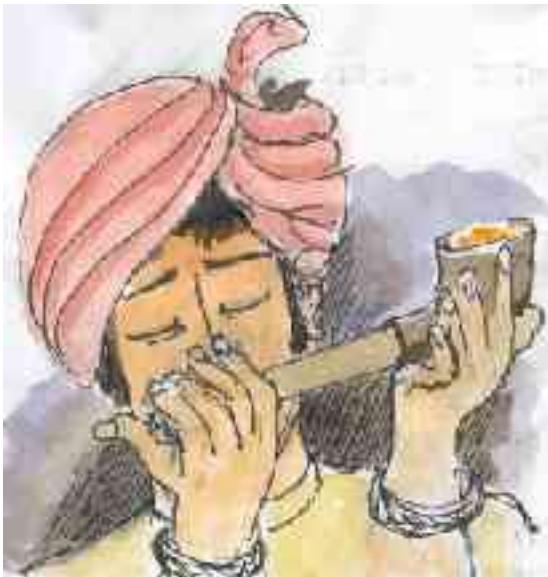
ભાવનગરનાં માણસોને આ ઘનચક્કર અમેરિકન છોકરીની વાત સમજાણી નહીં તે સમજાણી જ નહીં. અને એ છોકરીને જરાય સમજાયું નથી કે આપણા જ માણસની બીક શાની? ગ્રહશાંતિ શાની?

સવારે બારી બહાર ચીં ચીં કરતી ચુકલીઓના અવાજે કેતકી જીગી ન્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે બધો અજંખો ઓસરી ગયો હતો. આગલી રાત ખૂબ જ શાંતિ અને રાહતવાળી હતી. સપાટામાં પથારીમાંથી ઊભી થઈ, ફૂટી, બહાર ઓટલે બેઠેલા દાદીમાને મળવાની ઉત્કંઠાથી એ બારણા તરફ દોડી.

વહુનાં વળામણાં...

ખોડીદાસ પરમાર

('અખંડ આનંદ' જૂન ૨૦૦૪માંથી સાભાર)

જેઠના લાંબા નવરા દીમાં કોક જુવાનડા માંડે જૂગાંટાં અને કોક માંડે સોગાંટાં. ત્યાં તો આશાડેય આંબી જાય, પણ પાનહરાને માથે આવેલા ધારડીના પાદર તો જે દીથી ભભૂતિયો બાવો આવ્યો, ત્યારથી જ જુવાન મારીદાઓ હળવે હળવે કરતાં બાવાળની ધૂણીએ હળી ગયા; તેથી જૂગાંટાં અને સોગાંટાં બેઈ આગસી ગયાં, પણ બકરું કાઢતાં ઊટ પેસે તેમ જુવાનીમાં ગંઝાની ચલમનું લફરું વળગી ગયું.

પણ આ લતમાંથી રામજી પટેલનું ખોરડુય, સાવ કોરું રહી ગયેલું. તેનો જુવાન દીકરો ડાયો ગાંજો તો શું બીડી ચુંગીથી એક લાથવા છેટો રહેતો. સ્વામીનારાયણની કંઠી બાંધી હોવાથી આ ઘરમાં વ્યસને ઘર ઘાલ્યું નહોતું, તે સૌ જાણતું હતું.

ત્યાં તો લેણિયાત અને માગણિયાત ઊતરી પડ્યા. આંગણો- ઊમરેથી પાલી માણું કણાને કાજે સૌંએ પોતપોતાના કસબ આદર્યો અને સાધુ, સરવણ, જોગી, જતિએ માગી ત્રાગી, ગાઈ બજાવીને ઘરતીના તાત બેદુ પાસેથી કણક જોગું તો લઈ લીધું. ત્યાં તો ગામના ચોરે કણબીના ભવાયાના પેડાએ પડાવ નાખ્યો. લાંબું ભૂંગળ 'ધે...ધે...ધે...' વગાડીને ગામ આખાને પોતાના આગમનની જાણ કરી દીધી અને ચોરે બેઠાં બેઠાં જ વાચાણ જીબે વાત શરૂ કરી દીધી. 'એ રા...મ ડાયાકાં, ટ્પુકાકા, રવજીકાકા, મણિફિઝ સૌને જેસી કરશન. તારે ભલે આજ ધારડીના પટલકાકા અને ફરીઓ ધીએ રહુરહતા લાડવા જમાડે.'

અને ગામમાં સૌને જાણ થઈ તેથી ઢગલો એક છોકરાં, છોડિયું અને જવાનડાં ચોરે ભેગાં થઈ ગયાં. સૌના હદ્યમાં આનંદ ઊછળી ઉદ્ઘાટો.

એ રાતથી જ ચોર સામેના ચકમાં ત્રણ પા હેંકડેઠ જામી પડી. તેલસંચી મશાલું લઈને ધનો અને પ્રેમો વાળંદ પણ ચકમાં જોકાર અંજવાસ પડે તેવી ઉફરેટી જગ્યાએ જામી પડ્યા. છોકરા-છોડિયું તો ચોરે આરતી થઈ તે વેળાના કોથળાં પાથરીને બેસી ગયેલાં, પણ ડોસાડગરાએ વે'લા વાળુપાણી કરીને છોકરાવને બતાવવાનું બાનું કરીને આવી ગયા અને ભવાયાએ પછી તો ભૂંગળ વગાડીને રખ્યાંસદ્યાંનેય બેગાં કરી દીધાં. ચક બાંધો, આવણું ગવાણું. પછી તો ગણપતિ, ભામણ, વગેરે વેશ પૂરો થયા ત્યાં તો રાતના બારને માથે એક થઈ ગયો. તેજ ઘડીએ 'જંડા જુલાશ'ના વેહનું આવણું ગવાણું. આવણું પૂરું થયું કે તરત જ અડવો પડમાં આવ્યો અને ચકમાંથી હરજી, ડાયો, ભીમો, વાધજ એમ ચારપાંચ જુવાનડા ઊભા થયા. ઊભા થતાંકને ભવાયા જ્યાં લુગડાં પહેરતાં હતાં તે હરિયાણીમાં આવ્યા. ત્યાં જંડો તૈયાર હતો. જંડાનો પાઈ કરનાર છગન તરવાડી ભારે ત રવરિયો અને સવળોટી કાયાવાળો હતો. હાથરબી કાયાના જોરે અને સુરીલા ગણેથી બેત વહેતા મૂકી જંડાવેશમાં એવું તો એ રમતો કે ગામલોકો સૌ તેના ઉપર ઓવારી જતાં. છગન પાસે આ પાંચેય માટીડાનું લુંજુ આવી ગયું. પ્રેમાએ ચલમ અને ગાંઝો કાઢ્યાં. ભીમાએ ગાંજાના પાંડા બરોબર મસળીને ચલમ ચેતવી અને જંડો બનેલ છગનને ઉપરાઉપરી બેબ વખત પીવડાવી.. ચાતવારમાં છગન બહેકી ઊદ્ઘ્યો. તેને રંગતાલી લાગી ગઈ. ચુલાબી આતલસ માથે સતારા ભરેલો આરણી, ઘમ્મર ઘેરવાળો નીલરંગી ડગલો અને એક હાથમાં ઉઘાડી તલવાર લઈને તે પટ માથે આવીને થનગન્યો. ત્યાં 'વિરજંગ વિરજંગ' કરતાં એકી સાથે ચારચાર બૂંગિયા પર ઢોલની દાંડી ઘડૂછી ઊઠી અને છગનના રૂંવાડે રૂંવાડે જીવ આવી ગયો. ચલમના કેકે ચકચૂર છગન આ ખેલે જંડાના વેશમાં જે ચંચ્યો, જે રમ્યો કે એકેજ વેશો સવાર પડી તેનીય ગામલોકોને ખબર ન રહી. આ ખેલે તો સૌ જંડા ઉપર વારી ગયા. ઓલ્યા પાંચ જુવાનિયા તો આજ પોતાના કરતૂકના પોરહમાં મસ્તાન હતા. ગાંજાની ચલમે કેવો જપેટો બોલાવ્યો, છગન કેવું રમ્યો એનીજ સૌને વાત કરતા હતા.

આ પાંચ ભેગો રામજ પટેલનો ચોખલો ડાયો પણ હતો. તેણે તો કોઈ દી પાન, ભીડી, તમાકુય ખાદી નહોતી, તેય છગનનો રંગ ભાળીને ચગી ગયો. ગાંઝો પીવાથી શું શું આટાટલું જોમ આવી જતું હશે? અરે, છગન સુરતાભર્યો કેવો મસ્તાન બનીને જુલ્યો, રમ્યો.

સૌના હૈયાને તરબોળ બનાવી દીધાં. ગાંજે તો માળે કમાલ કરી! આમ પોતે સ્વામીનારાયણ ધરમવાળો હતો છતાં તે દીથી સૌની વચ્ચે તેય ગાંજાના ચુણ ગાતો થઈ ગયો, અને ધીમે ધીમે બીજા ભેરુંબંધની સાથે હરતાં ફરતાં તેની નજર ગાંજા માથે મંડાણી.

એમાં શિવરાત્રીનો ઓચ્છવ આવ્યો. ભલ્લૂતિયા બાવાને ધૂષે આજે લીલાગર ભાંગ અને ગાંજાની બહોતાળ છલકી ગઈ. ડાયાના ગોઢિયાઓએ આજે ડાયાને ભાંગ અને ગાંઝો પાવાનું નક્કી કર્યું, તેમાં ડાયો લપટાણો. તેના જુવાન ભેરુંબંધે પે'લા તો છાલિયું એક ભાંગની પરસાદી ડાયાને પાઈ દીધી. પછી ચલમ લીધી. ગાંજાનાં પાંડડાવ પાણી છાંટીને ખૂબ મસણ્યાં, ચલમ ભરી, નીચે સાફી રાખી સૌએ ડાયાને ધરી.

"ડાયલા, લે આજ તો થાવા દે, આજ શંકરદાદાનો જનમ દી. આજ ભલે થઈ જાય. માળા આ તો, દાદાની પરસાદી કે'વાય, ના નો પડાય. આજ નો પી તો તારા ભેરુંબંધના સમ સે."

અને હળ્યો ડાયો ચડી ગયો. મોઢેથી ખોટી ના પાડતાં અને હા, ના, હા, ના કરતાં હાથમાં ચલમ લીધી. મોઢે માંડી અને પછી જે વૂંટ તાણીને દમ ભીડ્યો કે એક, બે, ત્રણે તો ચલમની માથે ભડક કરતો તાપનો ભડકો થઈ ગયો.

સૌએ ડાયાને પોહરાવ્યો અને બાવાજીયે બોલી ઊદ્ઘ્યા, "અબે રંગ, ક્યા દમ ભીડા. ફીર સે ઓર લગાવો!"

અને પછી તો ડાયાએ ફરીથી બેચાર સટ તાણી. કોઈ દી કાંઈ જ નહીં પોધેલું તેથી તેમ જ આજ અતિ થઈ પડવાથી તેની આંખ ચકળવકળ થવા માંડી. મગજ ધેઘૂર થઈ ગયું. ગાંજાનો ધૂમિલ ગોટો બ્રહ્મરંધ્રમાં ચરી ગયો. જેવો ગોટાવો ચદ્ર્યો તેવા જ ડાયાને ચક્કર ચડવા માંડ્યાં. ભાન ભૂલતા ડાયાને ભેરુંબંધોએ ઘર ભેગો કરી દીધો, અને રામજ પટેલની ધાકે સૌ છટકી ગયા.

સાંજ સુધીમાં ડાયાનું માણું ભમી ગયું. કેફમાં ચકચૂર હતો ત્યારે જ તેનું પાંખડીએથી ખસી ગયું અને પછી તો અસંબદ્ધ એલફેલ બકવા માંડ્યો.

માબાપને તો હાથમાં લૂગડાં રહ્યાં. દૂબળું ઘર અને વળી માણસોય ટાંચા. શું કરવું ને શું નહીં? વાનામાતર કરવા માંડ્યા પણ છોકરો પાંખડીએ ન આવ્યો. પંદરેક દીમાં તો સાવ ભાન ખોઈને મગસમેટ થઈ ગયો. હું કોણ અને તું કોણ? માબાપ અને પંડની બાયડીને ભૂલીને જે હાથ પડ્યું તે લઈને સૌને મારનો સોરકડો બોલાવવા માંડ્યો. અને બાંધીને ઘરમાં પૂરી દીધો. પછી ખાવાનું કે લૂગડાંનું કોઈ ભાન જ ન રહ્યું.

માબાપ અને ઘરની ધણિયાણી પોહ આંસુદે રોતાં હતાં. કોઈ આને સાજો કરી દે, કોઈ આને ડાયો કરી દે, પણ કોઈથી કાંઈ ન થયું. ત્યાં તો ઘમઘખતો ઉનાળો તપવા માંડ્યો. ચૈત્ર-વૈશાખના દનિયા માંડ્યા તપવા. બળબળતી લૂં અને અજિન જેવા તાપે ઘરતીનું પેટાળ ચીરીને હાથ હાથના ચીરા પાડી દીધા. અંગાર વેરતી ગરમીમાં ડાયાનું ગાંડપણ વધી ગયું. તોઝાને માજા મૂકી અને ઘરમાંથી ડાયો ક્યારે વયો ગયો તેનું કોઈને ઓહાણ ન રહ્યું. અનુધ પગચલો ડાયો એક-બે દિવસમાં ક્યાંચ ભાગી ગયો. અઠવાડિયા સુધી સૌ ગોતણો ચંડ્યા તો ય તેનો પત્તો ન લાગ્યો. પછી તો માથે ચોમાસું ભરાઈ ગયું અને પારકા માણસ સૌ કામકાજમાં પડી ગયા. ડાયાની આણાવળોટ વહુ ગોમતીનેય રોતી રહેણતી તેનાં પિયરિયાં તેરી ગયાં. મન બાળતી ગોમતીનેય વરહવલોટ ઘેર રાખીને અંતે બીજે ગામ ઘરધાવી દીધી.

વરસને જતાંય શી વાર લાગે છે? ગોમતી રામપુરમાં ભવાન પટેલને ઘરધીને આવી તેનેય વરસ થઈ ગયું. હવે તો તે પણ ડાયાને ભૂલી ગઈ. હતી. કો'ક કો'ક દિવસ તેને સાંભરતો ત્યારે તેના નસીબને સંભારીને મણ એકનો નિહાકો નાખીને ચુપ થઈ જતી. તેને કરમે માંડી હતી તે થઈ, નકર એક અવતારમાં પ્રેમાળ અને કદ્યાગારો વર અને ઘર બંધુય શું કામ છોડવું પડે?

ભવાન એકલિયો અને ખેતીય થોડીક પહોળી. તેથી ગોમતી અને ભવાનને કામમાં થોડોક તાણ્યો પંથ પડતો, પણ એકબીજાની હૂંકે કામ કર્યા કરતાં. ઉનાળામાં નવરા દીમાં ગોમતી ઘરની થાપ ઓળિપો કરી નાખતી અને ભવાન વાડી ચોખ્યી કરી નાખતો. આમ ઘરે ઓળપ માટે ગારિયું નાખ્યું હતું તેથી ગોમતી રોઢાવેળાએ પાદરના કૂવે પાણી આવી. જેઠનો તહકો તુંબલા ફાણી નાખે તેવો તપતો હતો. ગળે પાણીનો શોષ પાડે તેવો ઘોમ ઘણી રહ્યો હતો. ગોમતીએ ત્રણેક ગાગર ગોળીમાં નાખી, બીજી સીંચતી હતી ત્યાં મેલાદાટ લઘરવધર લૂગડાં, ઝીથરકા મોવાળા, વેંતવેંતની દાઢી ચરી ગયેલા એક ગાંડા જેવા માણસને કૂવા મોર્ખ આવતો ભાગ્યો. ધીમે ધીમે કૂવે આવીને ઊભો રહ્યો. ઘડીક ગોમતી ન ઓળખી શકી. પણ કાળોઢી ગયેલા વાનમાંથી એ પછી તો મુખવટાની નમણાશ, શગ જેવી નાકની દાંડી અને હોઠની ફડસની અણસારે ગોમતી કળી ગઈ! 'અરે!

આ તો ઈ જ સે! અરેરે શી દશા થઈ ગઈ!' એમ કહીને ઓણે નિસાસો મૂક્યો.

ગોમતીએ પૂછ્યું, "પાણી પીવું સે?"

તરત જ ડાયાએ બે હાથનો ખોબો ધર્યો અને ઊભો રહ્યો. ગોમતીનું હદ્ય વી ગયું. તેના ઘડમાંથી અને આંખમાંથી એકીસાથે ઘાર વધૂટી.

ડાયો અરધા ઘડા જેટલું પાણી ગટગટાવી ગયો. તે પછી ત્યાં જ ઊભો રહ્યો. ગોમતીએ ઘડેથી સિંચણ છોડી નાખ્યું અને વીટી લીધું. માથે ગોળી ચડાવીને ડાયાને પૂછ્યું, "ખાવું સે ને?"

ડાયાએ માથું હલાવીને 'હા' પાડી.

"તો હાલો લ્યો. મારી વાંહે વયા આવો." એમ કહીને ગોમતી હાલી નીકળી તો પટ કરતો ડાયો વાંહે હાલી નીકળ્યો.

ઘરે આવી ગોમતીએ ટાઢે શીળે ખાટલો ઢાળી દીધો અને કહ્યું: "આંઈ બેહો લ્યો."

પટ કરતોક ડાયો બેસી ગયો.

ગોમતી ઘરમાંથી બે પછેઢી લઈ આવી. ઘર પછવાડે નરકોળામાં ધંઠીનું ઘસાઈ ગયેલું ઉપલું પૈંડું મૂકી રાખેલું ત્યાં મૂકેલા ગોળામં પાણી ભર્યું અને પછી ડાયા પાસે આવીઃ "હાલો લ્યો, હું દેખાડું ત્યાં બેહીને નાઈ લ્યો." એમ કહીને ડાયાને ઘર પછવાડે પૈંડે બેસાડીને નવડાય્યો. પછી એક પછેઢી પહેરવા આપી અને એક ડિલે ઓફાડી ફરી ખાટલે બેસાડ્યો.

થોરીક વારે પાછી તાંસળી ભરીને દલીનું ઘોળવું પાયું અને શેરેક ધીનો લયપચતો શીરો કરી કથરોટમાં ઢાર્યો. સાવ ટાડો થયો કે ડાયાના ખાટલા પાસે ફરી આવી. "લ્યો, આ શેરો બધોય ખાઈ જવાનો છે હોં" કહીને ખવરાય્યો.

ડાયો ટાઢે પાણીએ નાયો, દલીનું ઘોળવું પીધું અને માથે ધીનો શેરો ખાધો તેથી તેના ભમતા મગજમાં શાંતિ થઈ અને થોડી જ વારમાં ઘસઘસાટ ઊંધી ગયો.

સાંજ ઢળી. ગોમતી ઘરમાં મોવડના ભાગમાં ઓળપ કરી રહી હતી ત્યાં ભવાન ઘરે આવી પહોંચ્યો. આવતાં જ કોઈક મે'માનને જોયા. પાસે આવીને જોધું તો મે'માન ઘસઘસાટ ઊંધે છે. તેને ઊંધતો જોઈ ઉઠાડ્યો નહીં. પોતે દાથપગ ઘોયા, મોહું ઘોયું પછી ફળીમાં જ ખાટલો ઢાળી લાંબો થયો. થોડી વારે ઢોર આવ્યાં તેને બાંધ્યાં. ગોમતીએ ઢોર દોખાં, ત્યાં રાત પડી ગઈ.

ગોમતીએ વાળું કાદ્યું અને ભવાનને બોલાય્યો: "સાંભળ્યું? વાળું ત્યાર સેં ઊઠો લ્યો."

ભવાને કહ્યું: "મે'માનને ઉઠાડું ને?"

"ના, ના, મે'માન ભલે સૂતા, ઈ તો મોહેથી ખાઈને સૂતા સે. વળી જરાક કરાગ સે તેથી જગાડસો ને. તમતમારે વાળું કરી લ્યો."

ભવાન વાળું કરી ઊંધ્યો. ગોમતીએ થોડું ખાદ્યું ન ખાદ્યું કર્યું. આજ તેને ખાવાનું ન ખાદ્યું. સંજેરી કરીને ઘરમાં સૂતી. ભવાન તો સૂતા ભેળો જ રામ થઈ ગયો પણ આજ ગોમતીને ઊંધ વેરણ થઈ પડી. પડખા ઘરી ઘસીને થાકી પણ ઊંધ ન આવી. ડાયાના વિચારમાં જ તેને સવાર થઈ ગઈ. ઝૂકડો બોલ્યો કે ઊઠીને છાશ વલોલી અને શિરામણી કરવા બેઠી ત્યાં ભવાન ઊંધ્યો. તેણે દાતણપાણી પતાવ્યા તોય મે'માન જાણ્યો કે સળવલ્યો નહીં.

શિરામણી તેયાર થઈ ત્યારે કહ્યું: "સાંભળ્યું? મે'માનને શિરાવવા ઉઠાડો તો."

ભવાને મે'માનનો અંગૂઠો પકડી હલાય્યો અને સાદ પાડ્યો, "એ..હેઈ ઊઠો, ઊઠો સવાર પડી. દીંધે કેટલ્યો સડી જ્યો.

ત્યાં તો ડાયો ભડાક કરતો બેઠો થયો. બંને આંખ ચોળી અને ઊંધાઈને જુઅે છે ત્યાં આજ તેને નવી જ જાતની દુનિયા ભાસી. ટાઢા પાણીએ નાખ્યો, ઘોળવું પીધું, શીરો ખાધો અને બાર તેર કલાક ઘસઘસાટ ઊંધ્યો તેથી મગજમાં ધૂમરાતો ગોટો વિરમી ગયો. પોતે સ્વસ્થ થઈ ગયો અને જાગતાં જ સુરતા આવી ગઈ. તેણે ઉઠાડનારને 'રામ' કહ્યું અને ચારેકોર જોવા માંડ્યો.

ભવાન તો મે'માનના દેદાર જોઈને અચંબામાં પડી ગયો, "આ તે કોણ હશે?"

ગુજરાતીના ચાહકોનું દ્વિમાસિક

સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૫ ૩૬

કિશોર રાવળી

21

ડાયો પણ વિચારી રહ્યો. સામે ઊભેલી બાયડી તો જાણે મારી જ સે, પણ આ ઘરબાર કોનાં? આ આદમી કોણા? મને આ બધું નવું નવું કેમ લાગતું હશે? આમ વિચારીને ઘડીક ભવાન સામે તો ઘડીક ગોમતી સામે જોઈ રહ્યો.

ત્યં જ ગોમતી ખાટલા પાસે આવી કે તરત ડાયાએ પૂછ્યું, "હું, આપણે આઈ ક્યાંથી? આ કોનું ઘર સે?" ભવાન તો આ બધું સાંભળીને મૂંજાઈ ગયો. તેને કશીય સમજણા ન પડી. આ કોણા છે? શું બોલી રહ્યો છે? તે તો બાધાની જેમ જ ઘડીકમાં ગોમતી સામે, ઘડીક મેમાન સામે જોઈ રહ્યો.

ત્યારે ગોમતીએ ધીમેકથી ફોલવો પાછ્યો.

"જોવોને આજથી બે ત્રણ્ય વરહ મોર્ય તમને વશાર્ય વાયુ થૈ ગેલું. તે ટાણે બેભન્યામાં ને વશાર્યમાં તમે ક્યાંક ભાગી ગેલા, તે પદ્ધ્યે વરહવળોટે હું મારે પિર્ય રૈ અને મારા માવતર્યે પદ્ધ્યે આઈ મને ઘરઘાવી સે. આ મારા ધણી સે. અને આ ઘરમાં અમી રંઈ સઈ"

ને પછી ગોમતી ભવાન ભણી ફરી અને કહું, "સાંભળ્યું? આ મારા આગલ્યા ઘરના ધણી. તેને વશાર્યવાયુ થૈ ગેલું તે આજ આપણે આંગણો જ તેને સુરતા આવી ગૈ. ભગવાન સૌનો બેલી સે ને?"

પછી તો તરત જ ભવાને ડાયાને ઊભો કર્યો. દાતશપાણી કરાવ્યા. વાંદને બોલાવીને હજામત કરાવી. પછી નવરાયો-ધોવરાયો અને શિરાવવા બેસાડી તાણ કરી કરીને ખવરાયું. તે દિવસે રોકી રાખ્યો અને દરજ પાસે ઊભાં ઊભાં જોડ લૂગડાં સીવાવીને તેને પહેરાવ્યાં. દી આખો બંનેએ ગલતાન કર્યું. ડાયાનું ગાંડપણ આજે ક્યાંય ચાલ્યું ગયું. પોતાના ઘરડાં માબાપને યાદ કરીને તે આંહવણી ગયો.

રાતે ભવાન ઘરમાં ન સૂતો. બહાર ફિલિયામાં ડાયાની પાસે જ ખાટલો નાખીને સૂતો. ઘરમાં સૂતેલી ગોમતીનો ફફડાટ આજ વધી ગયો હતો. હવે શું થાશે? ભવાન મને શું કેશે? તે વહેલી ઊઠી છાશ કરીને રાંધણિયામાં ગઈ કે પાછળ ભવાન આવ્યો અને તેને નામ દઈને બોલાવી, "ગોમતી!"

ગોમતી ચમકી ગઈ. આમ કેમ? ધણીએ નામ લઈને કેમ બોલાવી હશે? નક્કી તેને મારા પર વે'મ આવ્યો સે, તેનું હદ્ય ફફડી ગયું.

ત્યાં તો ભવાને કહું, "તું તારા ધરેણાંલૂગડાં લઈને ઝટ તેયાર થઈ જજે, આજે ગામતરે જવાનું સે."

ગોમતી ધૂજ ઊઠી. ભીની આંખો લૂછતી તે સુનમૂન થઈ ગઈ, "હે, રામ, મને ક્યાં કમત સૂજી ને હું આને ઘરે લાવી, આયે કાઢી મૂકશે તો મારું શું થાશે? લોકો મને ભારે કરમની કે'શે, બે બે ધણી થયા તોય પાર નો પડી એવું મૈણું મારશે. હે ભગવાન, આ કરતાં તો મોત દે. શું કમોત કરં? આને જીવ દઉ? હે દેવ, તું સોનો બેલી સો. મારે માંથેથી આળ ઉતરે તેવું કર્યે. મારા સાચને આંચ આવવા નો દેતો. આને વે'મ પડ્યો સે. તો હાલ મારા પિયર ભેગી થઈ જાઉં." એમ ફફડતી ગોમતીએ બધાંય ધરેણાંલૂગડાં બાંધી લીધાં.

ભવાને ગાડામાં પરાળ નાખી. ઉપર ગાદલું નખાવ્યું, બંને બળદની ઊંડે ધૂઘરમાળ બાંધા પછી ગોમતી અને ડાયાને ગાડામાં બેસાડ્યા અને પોતે ગાડું ચલાવવા માંડ્યો ત્યારે ગોમતી શરમની મારી ઊચું નહોતી જોઈ શકતી, એક તો મને કાઢે છે અને બળદની ઊંડે પાછી ધૂઘરમાળ બાંધી છે એટલે લોકો જોઈને વધારે ફજેતી કરે તેથી શરમાતી ને રોતી હતી. પિયરનો મારગ આંતરીને ભવાને બીજે મારગે ગાડું ચડાવ્યું ત્યારે ગોમતીના પડમાં લખલખું આવી ગયું.

"અરે હાલો બાપલા! હાલો, મારા મોજીલા મોરલા ઊડો" એમ બળદને પોસવારતાં ભવાને તો શિરામણી વખતે ઘરડીને પાદર ગાડાને પહોંચાડી દીધું.

ચોકમાં જઈ રામજી પટેલનું ઘર પૂછ્યું. પછી ખડકી પાસે જઈને ગાડું ઊભું રાખ્યું. ત્યાં તો ડાયો હડક કરતો ગાડેથી ઊતરી પડ્યો. અને લાજનો ધૂમટો ખેંચીને ગોમતી ગાડામાંજ બસી રહી. તે રહ રહ રોતી વિમાસી રહી હતી, નક્કી આજ હવે તો ગામની વચ્ચે જ મારી ફજેતી થાહે, હું કયા મોઢે જીવિશ?

ડાયે ખડકી ખખડાવી ત્યાં માલીપાથી ખખુડી મખુડી ઠોશીએ આગળો ઉઘાડ્યો અને કહ્યું, "આવો બાપ, ક્યા ગામના મે'માન?"

ભવાને કહ્યું, "મા, મે'માન તો રામપરના સે."

ત્યાં ડાયો ટપ દઈને માને પગે પડ્યો, "મા, હું તમારો ડાયલો." ઠોશી તો હાંફળીકાંફળી થઈ ગઈ. "કોણ મારો ડાયલો?" આટલું કહીને તો ઠોશીએ હૃઠવો મૂક્યો ને ડાયાના માથે મોઢે હાથ ફેરવવા માંગી. ત્યાં તો ભવાન પાછો ગાડે આવ્યો અને કહ્યું, "ગોમતી! બેન્ય હેઠી ઊતર્ય, તારા બાઈજે પગે પડ્ય બાપા, ઘરડ્યા માવતરના આશીરવાદ લે ને તારા ભર્યા ભોગવ."

ત્યાં તો આડોશીપાડોશી દોડ્યા આવ્યા, "એલા, ડાયલો આવ્યો, ડાયલો આવ્યો પણ હાર્યો આ બાઈ માણણ કોણ હશે?"

ત્યાં તો પદમા પટેલની વહુએ કહ્યું, "અરે ઠોશી સૌને ઘરમાં તો લઈ જાવ કે આંઈ બાર્ય ખડકીએ જ ઊભા રાખવા સે?"

સૌ એકબીજાની ગડમથલમા પડ્યાં ત્યાં ભવાને લાગલું જ ગાડું હંકારી મેલ્યું. કો'કે શેરીમાં પૂછ્યું તો કે' બળદને પાણી પાવા જાઉ દ્વં એમ કહીને રામપરને મારગે ખેંતાળી મેલ્યા. કોઈને તેનું ઓહાણેય ન રહ્યું.

ઊલટી બાજુ ખોજ: વિરાફ કાપડિયા

(મારો મમરો: વિરાફ અજનભી માણસ છે! આમ બહુ ગંભીર - ફિલ્મૂફ અને કવિ. જોક્સ ઉપર જરા નફરત પણ છતાંય ક્યારેક સારી જોક મળી જાય તો માણી શકે અને દોસ્તોને મોકલી આપે. આ એક નમૂનો જુઓ!)

A prelude first:

Just like you I receive many emails from enthusiasts who are eager to share funny/serious/grave/great/small/valuable/invaluable articles and send me what they have received or read, with just a few clicks of the mouse. Some add the preface 'Enjoy it.' I know we get pleasure in sharing. Over the course of a certain long time, I must admit, I have received quite a few good articles, but also many such that were not worth the sender's effort (which was just a few mouse-clicks) and not my effort (which was reading and reading and reading). I normally send very few items to others, and very discriminately. Not because I am any more sympathetic, but I know the rule that as you sow so shall you reap, and many times over!

Bellow is an example of something I enjoyed receiving and reading!

It Is Outsourcing, Yaar!

It is the year 2020 and call centers are opening all over the West, as the new economic power India outsources work to the countries where many jobs originated. Millions of Americans, still struggling to adapt to a global economy, are willing to accept jobs that pay them in a new currency sweeping much of the world: EuRpees.

Some of them, eager to land one of the customer service jobs from India, are attending special training sessions in New York City, led by language specialist Dave Ramsey, who goes by a simpler name for his Indian clients: Devendra Ramaswaminathan.

On this warm afternoon, the professor is teaching three ambitious students how to communicate with Indian customers.

- Professor: Okay, Gary, Randy and Jane, first we need to give you Indian names. Gary, from now on, you'll be known to your customers as Gaurav. Randy, you'll be Ranjit. And Jane, you'll be Jagadamba. Now imagine you just received a call from Delhi. What do you say?
- Gary: Name as tea?
- Professor: I think you mean 'namaste.' Very good. But what do you say after that?
- Gary: How can I help you?
- Professor: You're on the right track. Anyone else?
- Jane: How can I be helping you?
- Professor: Good try! You're using the correct tense, but it's not quite right. Anyone else?
- Randy: How I can be helping you?
- Professor: Wonderful! Word order is very important. Okay, let's try some small talk. Give me a comment that would help you make a connection with your Indian customers.
- Randy: It's really hot, isn't it?
- Professor: The heat is always a good topic, but you haven't phrased it correctly. Try again.
- Randy: It's deadly hot, isn't it?
- Professor: That's better. But your tag question can be greatly improved.
- Randy: It's deadly hot, no?
- Professor: Wonderful! You can put 'no?' at the end of almost any statement. You are understanding me, no?
- Jane: Yes, we are understanding you, no?
- Professor: (with smile) We may need to review this later. But let's move on to other things. Have you ever heard Indians use the word 'yaar'?

Randy:

Yes, my Indian friends use it all the time. Just last night, one of them said to me, 'Randy, give me yaar password. I am needing it to fix yaar computer.'

Professor:

(laughs) That's a different 'yaar,' yaar. The 'yaar' that I'm talking about means friend or buddy. You can use it if you've developed a camaraderie with a customer. For example, you can say, 'Come on, yaar. I am offering you the best deal.' Do you understand, Jagadamba?

Jane:

Yaar, I do.

Professor:

(smiles) Okay, let's talk about accents. If your client says 'I yam wery vorried about vat I bought for my vife,' how would you respond?

Randy:

Please don't be vorrying, yaar. She vill be very happy and vill give you a vild time tonight.

Professor:

Vunderful! I mean, wonderful. You have a bright future, Ranjit. And so do you, Jagadamba. But Gaurav, you haven't said anything in a while. Do you have any questions about what we've just learned?

Gary:

Yes, Professor, I do have one question: Wouldn't it be simpler to learn to speak Hindi?

Professor:

(smiles) O yo, yo! You seem to be having hit an important point! Watch my lips! 'Hindi is not adequate!'

Do we also want to learn Hindustani, Urdu, Gujarati, Marathi, Telugu, Malayalam, Tamil, Bengali, Udiya...The list does not seem to be ending with that. To take but one example of Gujarati only, there are to be found dialects like Surati, Kathiavadai, Uttar Gujarati, Parsi. Can you think of phrases like 'માઉસ ત્યાં ક્યાં ઘાલે છે? ડિલિટ દબાવી ફાઈલનું ઉઠમણું કરતો નાથી, હાસિયો જમની બાજુ જોઈએ છે કે તાબી બાજુ?'

In addition, we need to be able to identify the speaker from his speech so that we can tune into his world. And Bombay Hindi is 'any thing goes' version of Hindi...Let us stick to English which is an International Language... with but small small changes in the word order and in the eccents, emphasis, we can preserve the dignity and the stature of English language. No?

આકાશવાણી હરનિશ જાની

રોમાન્ટિક નામવાળી વર્જિન અંટ્લાન્ટિક અરલાઇન્સના લેઈનમાં લંડન છોડી હું અને મારી પણી ન્યૂજર્સી આવી રહ્યાં હતાં.

મારી પણી હંસાએ કહ્યું, "કોઈ ભગવાન પસંદ કર."

મેં પૂછ્યું, "કાંઈ કારણ?"

"તે જોયું નહીં? લંડનમાં બધાં ટેલિફોન પર જવાબ આપતાં પહેલાં ભગવાનનું નામ લે છે?"

વાત એમ બની કે લંડનમાં, હોટલમાંથી મારી પત્ની હંસાએ મીના પંડ્યાને ફોન જોડ્યો. તે 'હેલો' બોલી અને પછી એક જ પળમાં ફોન હેન્ગાઅપ કરી દીધો. "રોંગા નંબર હતો. કોઈ મંદિરમાં જોડાઈ ગયો હતો." પછી મેં તે જ નંબર જોડ્યો. સામેથી કોઈ સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો, "હરે રામ, હરે કૃષ્ણ."

મેં પૂછ્યું, "ઈસ ધિસ અ ટેમ્પલ?"

પછી વાત કરતાં ખબર પડી કે તે મીનાબેન જ હતાં.

જ્યારે અમે કનુભાઈ ઋષિને ફોન કર્યો ત્યારે સામેથી જૂની રંગભૂમિના રાજાનો અવાજ આવ્યો. "શિવશંભો."

આપણાને લાગે કે લાઈન સીધી ટેલાસમાં લાગી ગઈ. કનુભાઈ 'શિવશંભો' એટલું જોરથી બોલ્યા હતા કે સામેની વાદ્યાત, કાચીપોચી હોય તો, ભડકીને ભાગી જાય.

મેં કહ્યું, "જો આપ સ્વયં શંભુ હો તો હું હરનિશ છું."

આખી જિંદગી મેં જ્યારે ફોન ઉઠાવ્યો છે ત્યારે જાહેરાત કરી છે કે 'હું હરનિશ જ્ઞાની બોલું છું.' હવે લંડનનો અનુભવ તદ્દન નવો હતો. અમારા દસ દિવસના રહેવાસ દરમિયાન "જે શી કૃષ્ણ", "જ્ય સ્વામિનારાયણ", "જ્ય અંબે", "જ્ય જલારામ"...વિ. સાંભળવા મળ્યું. સૌથી આશ્ર્યજનક "જ્ય સંત દેવીદાસ" સાંભળવા મળ્યું. ટેલિફોન ઉપરના આ ટાઈપના શ્રીટિંગનું કારણ શું હોઈ શકે? તેઓ પોતાના ભગવાનની જાહેરાત કરે છે? પોતાના ભગવાનનો પ્રચાર કરે છે? કારણ જે હોય તે પરંતુ વિચાર આવે છે કે એ લોકો અંદર અંદર અથડાતાં હશે ત્યારે શું થતું હશે?

"જલારામ બાપાની જ્ય. તમે સાંજે શું કરો છો?" "જ્ય સ્વામિનારાયણ, અમે સાંજે સ્વામિનારાયણના મંદિરમાં જવાનાં છીએ." "ઓહ, તો તમે કશું ખાસ નથી કરતાં તો આવો આજે સાંજે."

કદાચ એમ પણ બને કે 'સંતોષીમા'ના શ્રીટિંગજવાળા 'મેલીમાતા'વાળા સાથે સંબંધ ન રાખતાં હોય. લંડનમાં પરઘમીઓ આ લોકોને ફોન કરતાં હશે ત્યારે તેમની કેવી દશા થતી હશે? ન્યૂજર્સીના વિષ્ણુભાઈ ન્યૂਯર્કના મહેશભાઈને ફોન કરે ત્યારે મહેશભાઈ ફોન ઉઠાવીને બોલે, "હું મહેશ"

સામેથી સંભળાય, "હું વિષ્ણુ."

અંતરીક્ષમાં ક્યાંક કોઈક બોલતું હશે, "હું બ્રહ્મા અહીં લટકું છું."

'શિવશંભો'વાળા કનુભાઈના પત્ની નલિનીભાભીએ અમને જણાવ્યું કે 'કનુને ટ્લી-માર્કટિંગની નોકરીમાંથી 'શિવશંભો'ના સંબોધનના આગ - હને કારણે પાણીયું મળ્યું હતું. પોતે બોલતા હતા એટલે નહીં પરંતુ સામેવાળા પાસે બોલાવતા હતા તેથી.

જ્યારે કનુભાઈને મળવાનું થયું ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે મારા ગુરુ માને છે કે આ રીતે આપણા અને સામાના મનમાં એક પવિત્ર વિચારની ઝૂક મારી શકીએ છીએ.

આ ગુરુ કોણ છે?

હર્નિશપુરાશમાં એક વાર્તા છે કે એક ગરીબ બ્રાહ્મણે જંગલમાં જઈને ખૂબ તપ કર્યું અને ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યો. ભગવાન પ્રગટ થયા. ગરીબ બ્રાહ્મણને કહે છે "માંગ તારે જે માંગવું હોય તે." ગરીબ બ્રાહ્મણ બોલ્યો, "પ્રભુ, ગરીબીને કારણે મારી પત્ની મને ત્યજ ગઈ છે. મારો દીકરો મારું માનતો નથી. પ્રભુ, જીવનમાં ઘણી તકલીફો છે." પ્રભુ કહે, "તારે ભવસાગર તરવો હોય તો ગોઢવણા કરી આપું. મોક્ષ જોઈએ તો તેમાં નામ લખાવી દઉં. પરંતુ બેરીને પાણી બોલાવવા માટે તારે પંડિત મહારાજ કે અજમેરી બાબાનો સંપર્ક સાધવો પડે."

પછી પ્રભુએ આગળ ચલાવ્યું, "વાત એમ છે કે હું ભગવત ગીતામાં લખવાનું ભૂલી ગયો છું કે હું અને ગુરુ એક સાથે તને મળીએ તો તારે કોને પહેલાં પગે લાગવાનું. કોઈ બોજપુરી ગુરુએ તો લખી દીધું કે

'ગુરુ ગોવિંદ દોનો ખડે, કિસકો લાગું પાય,
પહેલો લાગું ગુરુ કો, જિસને ગોવિંદ હિયો બતાય'

"ગુરુ અને હું સાથે ઊભા હોઈએ ત્યારે મને પહેલાં પગે લાગવું જોઈએ એમ જો ગુરુએ શિખવાડ્યું ન હોય તો તે ગુરુ કેવા? સામાન્ય રીતે મારે અને ગુરુ વચ્ચે સમજૂતી છે કે અમારે એક સાથે ક્યાં ય જવું નહીં. આમેય અમે બસે સાથે ઊભા હોઈએ તો કલિયુગના લોકો ગુરુથી જ અંજાય છે. અને ગુરુને હ૱લિકોપ્તરમાં ફેરવે છે. આ બાબાઓએ અને મહારાજોએ લોકોને એવાં ગોગલ્સ પહેરાવ્યા છે કે એમને બાબાઓ અને મહારાજો મારાથી મોટા દેખાય છે. અથવા એમ કહીએ કે એ લોકો જ દેખાય છે."

કલિયુગના ગરીબ બ્રાહ્મણે ભગવાન તરફ જોયું, અને બોલ્યો, "Foget about ભવસાગર. તમારી પાસે પંડિત મહારાજનો ફોન નંબર છે?"

ભગવાન કહે, "તે તો મોઢે છે. લખ -૦૧૧૪૪-૧૭૬-૧૭૬." બ્રાહ્મણે તે લખી લીધો. ભગવાન અંતર્ધીન થઈ ગયા.

અંલેક્ઝાંડર ગ્રેહામ બેલ નાસ્ટિક હશે જેથી માળા ફેરવવાનો સમય બગાડીને આ ફોનની શોધ કરવા બેઠો. અને ફોન શોધીને 'જે શી કૃષ્ણ' બોલવાને બદલે 'હેલો' બોલ્યો.

મારા પત્નીએ પાછું પૂછ્યું, "કોઈ ભગવાન પસંદ કર્યા ભરા?." મેં કહ્યું, "મને કોઈ ભગવાન તરફ પક્ષપાત નથી. બધાં ભગવાન પાવરહૂલ લાગે છે." તો પત્ની કહે, "આપણે કોઈક નામ બોલવું જ પડશે." તો મેં કહ્યું કે, "મને ભગવાન કરતાં ઐશ્વર્ય રાયમાં વધુ શ્રદ્ધા છે. અને એનું નામ રટણ કરવાનું ગમે છે." તો પત્ની બોલી, "ઓકે, એ નામ ચાલશે. ઈશ્વર અને ઐશ્વર્ય. સરણું જ થયું." પત્નીએ સ્વીકાર્યું એ જ મારા માટે સિદ્ધિ હતી.

ઘરે આવ્યાં. કોઈકનો ફોન આવ્યો. શુભસ્ય શિદ્ધમુ. મેં ફોન ઉપાડી કહ્યું, "જ્ય ઐશ્વર્ય રાય, હું હરનિશ બોલું છું." સામેથી અવાજ આવ્યો. "ઐશ્વર્ય નહીં, જ્ય કરીના કપૂર, કરીના કપૂર બોલો..."

વિચિત્ર જગત સંપાદન: મલય ભડ્ક

એ તો કેવું કે રેસ્ટોરન્ટમાં કામ કરતો માણસ શાક સમારતાં આંગળા કાપી બેસે તો વાંક રેસ્ટોરન્ટનો!

એ તે કેવું કે જીવનના ૪૦ વરસ તમે રોજના ત્રાણ પેકેટ સિગારેટ કૂંકે જાવ અને તમને કેન્સર થય અને મૃત્યુને આધીન થાઓ તો તમારું કુટુંબ વાંક પેલા સિગારેટ બનાવનારાનો કાઢે!

એ તે કેવું કે તમારો પાદોશી ચક્કૂર હાલતમાં ગાડી ચલાવતાં જાડને ભટકાઈ જાય તો વાંક આવે જેણો દારુ પીતો અટકાવ્યો નથી તે બારટેન્ડરનો કે હોસ્ટનો!

એ તે કેવું કે તમારા દીકરાના છોકરાંઓ તોફાની કે ભરાડી થાય તો વાંક પેલા ટેલિવિઝનનો!

એ તે કેવું કે કોઈ ગાંધિયો પિસ્તોલ લઈને તમારા મિત્રને શૂટ કરે તો ગુનેગાર પિસ્તોલ બનાવનાર ઠેરવાય!

એ તે કેવું કે કોઈ ઘનયક્કર ચાલુ ખેઈને કોકપિટમાં ધૂસી પાઈલોટને મારી નાખવા જાય અને બધા પેસેન્જરો તેને જ મારી નાખે, તો એ ઘનયક્કરની મા એરલાઇનનો વાંક કાઢે!

એટલે હું જો કમ્પ્યુટર સામે બેઠાં બેઠાં, ગળાઈ ગયેલાં હાડકાથી કીશ થઈ મરણ પામું તો તમે પેલા બિલ ગેર્ડ્ટ્સનો વાંક કાઢશો તો મારા આત્માને શાંતિ થશે.

(મારો મમરો: મને એક ઉમેરવાનું મન થાય છે!

એ તે કેવું કે પૃથ્વીના પેટાળમાં રહેલા તેલની વધુ ને વધુ કફોડી થતી જતી સ્થિતિ છતાં ગેડાઓ જેવી ગાડીઓ ચલાવે જતાં દેશમાં બીજાં પર્યાયો વિષે લેશ પણ વિચાર ન કરતાં આજે ઉપરને ઉપર જતાં પેટ્રોલના ભાવો માટે, અમેરિકાના પ્રમુખ વાંક કાઢે ચીન કે ભારતનો જે તેમના વપરાશ પર બિલકુલ અંકુશ મૂકતાં જ નથી!)

ગંજપાનું એક પાનું! કિશોર પારેખ કિશોર રાવળ

ભાવનગરનો આજનો કોલેજ રોડ જ્યારે વાધાવાડી રોડ કહેવાતો તે અરસાની, ૧૯૪૦ની આસપાસની વાત છે. સત્યનારાયણ રોડ અને વાધાવાડી રોડના ખૂલ્લા પર આવેલા વિશાળ ભૂરા રંગના મકાનમાં રહે 'પારેખનો ગંજપો'! પારેખ કુઠુંબના ૫૧-૫૨ માણસોનું સંયુક્ત કુઠુંબ સંપર્થી રહે. ઘરે જાઓ તો કોઈના ઘરે ગયા છો એવું ન લાગે પણ કોઈ નિશાળમાં પગલાં માંડ્યાં છે એટલાં નાનીમોટી ઉમ્મરના બાળકો જોવા મળે.

હું સાતમા નંબરની શાળામાં ચોથી ચોપડી ભજી હરભાઈની સહિશક્ષણવાળી પહેલી, બહુજ વખણામેલી ઘરશાળા હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયો. અને પહેલે દિવસે હસમુખા, ચમકતી આંખોવળા, ભીનેવાન કિશોર પારેખનો પરિચય થયો. પારેખ અને રાવળ નામ પી અને આર પાસે પાસે હોવાથી કે બજેના નામ કિશોર હતાં એટલે એ બહુ સ્પષ્ટ નથી પણ અમને બજેને એક જ બાંકડે સાથે બેસવાં મળ્યું. તેના ગોળમટોળ ચહેરા પરનાં 'ભાલચંદ્ર' પર સૌની નજર જાય. મોટા કપાળ પરના અર્ધ-ચંદ્રકાર વિષે બહુ પડપૂછ થાય તે પહેલાં જ તેણે સૌને ફોડ પાડી દીધી કે ઉકરે ઊભેલા ગવેડાની પૂછડીએ ફટકડાની લૂમ બાંધવા જતાં ગવેડાએ ડાબા પગની એક ઝડી તેની આ યાદ છે.

આ એક જ વસ્તુ કિશોરની લાક્ષ્ણીકતા દશાવિં છે. કંઈ તોકાન કરવું હોય, ટીખળ કરવું હોય, કોઈનું અડપલું કરવું હોય તો એ કામ કિશોરનું. એનો ઉત્સાહ ભારે, નવાં ચેડાં, નવાં નુસખા ખોળવા હંમેશા તત્પર ભેજું. કોઈની બીક નહીં અને ખાત્રી કે પકડાઈ જઈએ તો હસી કાઢવાનું-કોઈ કશું કરી નથી જવાનું! પૂરી દિંમત, સ્વસ્થતા, અને તરવરાટ.

હું જરા ભાણેશરી અને કિશોર આનંદી કાગડો. અમે બજે એકબીજાની અદેખાઈ કરીએ. એ મને કિશોરભાઈ કહે અને હું એને કિશોર કહું અને એ રસમ આખી જિંદગી રહી.

કદી ન ભુલાય એવો એક પ્રસંગ હજ્ય મને યાદ આવે ત્યારે હું મરકાયા વગર અને જરા ક્ષોભ અનુભવ્યા વગર રહેતો નથી. એક વર્ગમાં અમે બાજુ બાજુ સંન્મુખ બેઠા હતા અને વાતો કરતા હતા. લેશ પણ ચેતવણી આચ્ચા વગર મારા સવારના ખાધેલા નાસ્તાએ હોજરાના તેજાબ સાથે એકદમ અણાધારી પીછેહાડ કરી, હું તદ્દન બિનઅનુભવી હતો એટલે મોં તારવી લેવાની સૂજ ન પડી અને કિશોરનું મોં, કપડાં ખરડી નાખ્યાં. ચાલુ ફ્રલાસે વર્ગમાં ખાટી ખાટી વાસ પ્રસરી ગઈ. હું ગૂમસૂમ થઈને બેઠો. કિશોર કહે "પણ ભલાભાઈ, જરા કહેવું તું તો ખરે!" હસતાં હસતાં એ ઊભો થઈ ગયો. લોભીમાં રાખેલી પાણીની કોડીમાંથી પાંચ-છ તોયા પાણી કપડાં પર નાખ્યાં. પણ એ ખાટી વાસ એમ કંઈ આસાનીથી જાય? એ લથથથ કપડે ઉપદ્ધ્યો ઘરે અને અર્ધ કલાકમાં બીજાં કપડાં પહેરી વર્ગમાં આવી ગયો. અને પછી અઠવાડીઆ સુધી રોજ ફરિયાદ કરતો કે હજ ખાટી વાસ નથી ગઈ!

પછી થોડા દિવસ મારાથી બને તેટલા દૂર રહેવા બાંકડાના છેડા પર ખાલી એક કૂલો બાંકડા પર અને બીજો હવામાં એમ બેસતો... અને ફરી પાછી દિંમત અને શ્રદ્ધા ઉપજતાં યથાવત બેસવા લાગ્યો.

ભાવનગરના બોરતળાવમાં મહારાજાના એક બોટહાઉસમાં બોટ રાખે અને તેની દેખભાગ કરવા થોડા માણસો રાખેલા. કિશોરની સરદારી હેઠળ ચાર-પાંચ જણાએ એક રાતના બોટ હાઉસમાં જઈ, તાળાં તોડી ચાંદનીમાં ચાર કલાક નૌકાવિહાર કર્યો એના બજરો બીજે દિવસે તાદૃશ વર્ણાયા અને અમને લોભાયા. બીજુ ખેપના ઘડાતાં ખાન વખતે કસરતના વેરી કિશોર રાવળની દાઢ ડળી અને જોડાવા આમંત્રણ પણ મળ્યું. હું સાથે ત

૧ ગયો અને પછી તો પગીઓ પાછળ પડ્યા અને કાંટાળી જાડીમાં સૌ સહિત કિશોર રાવળ ત્વરાથી દોડ્યા છે એ કહાની પણ સાંભળવા જેવી છે. પણ ક્યારેક બીજી વાર એની વાત.

કિશોરને કોઈની સાથે શરત લાગી. 'છોકરીના કપડાં પહેરી તું નિશાળમાં આવે તો દસ રૂપિયા ઈનામ.' દસ રૂપિયાનું આકર્ષણ તો ખરું જ પણ 'નવુ' કરી દેખાવાનું જોમ પણ ઘણું. પારેખના ગંજપામાં એની ઉમ્મરની કોઈ કાકાની દીકરીનાં કપડાં મળ્યાં. એક શુભ સવારે બજે રૂમાલથી ત સત્તસંતું બ્લાઉઝ, ખાડીની ભૂરી બોર્ડરવાળી સંકેદ સાડી, પગમાં ઝંઝર અને ચંપલ, કપાણે ચાંદલો, જરા કારીગરી કરી ટૂંકા વાળમાં ફૂલ નાખી રૂમજૂમ કરતાં 'કિશોરીબેન' નિશાળે દેખાણાં. મો પર શરમ વગરની લક્ષ્ણ હતી. કમ્મર લચકમચક કરતાં એ કિશોરીબેન શાળાના પ્રાર્થનાગૃહમાં પ્રવેશ્યાં. અને કોઈને કંઈ ગંધ આવે એ પહેલાં બહેનોની હરોળમાં જઈ બેસી ગયાં.

અમારા શિક્ષક બુચ્યભાઈની નજર પડતાં એને ઉદ્ઘાટ્યો કે 'ભાઈ, ગાયનું ચામડું પહેરી વરું ગાયના ધજામાં ભળી ન શકે એમ સાડી પહેરીને તમે બહેનો વચ્ચે બેસી ન શકો.' બીજા છોકરાઓને સાડી પહેરેલો કિશોર તેમની વચ્ચે આવી બેસે તે સ્વીકાર્ય નહોતું. બુચ્યભાઈએ કિશોરને ઘરે જઈ કપડાં બદલાવવા ફરજ પાડી. "પહેલાં હું મારા પૈસા તો લઈ લઉં." પૈસા ઊઘરાવી એ ઘરે ઉપડી ગયો.

૪૪ ૪૫ ના અરસામાં આમ તો એક મામુલી પ્રસંગ બન્યો પણ કિશોર માટે જીવનનો માર્ગ ઊઘરી ગયો. હું કોઈ લગ્ન પ્રસંગે મુંબઈ જાનમાં ગયો હતો અને અમારા એક રમેશકાકાને કોડેકની એજન્સી. કોડેક એ વરસે પ રૂપિયાની કિફાયત કિમતે બજારમાં એક બોક્સ કુરોંસ મૂકેલો. રમેશકાકાએ મને એક બેટ આધ્યો ગ્રાન્ટ ફિલ્મના રોલ આપ્યા. કુરોંસ ખોલી એક રોલ અંદર કેમ બેસારાય તે શીખવાડ્યું. સાથે સાથે એક ચોપડી પણ આપી એમાં જુદા જુદા રસાયણો લઈ ફિલ્મ 'ધોવા' ઉવેલપર અને ફિલ્સર કેમ બનાવવા એ શીખવાડેલું. અને બાપાજીને કહ્યું કે સ્ટેશન પાસે આવેલા નિરંજન સ્ટ્રીઓના નગીનભાઈની ઓળખ કરાવવી. એટલે મેં તો ભાવનગર જઈ ફોટા પાડવાનું શરૂ કર્યું. પહેલો રોલ લઈને નગીનભાઈ પાસે ઉપર્યો. એમણે રોલ ધોઈને પ્રિન્ટ કાઢી આપ્યા. બારામંથી બેએક ફોટા સારા આવ્યા હશે. નગીનભાઈએ બહુ પ્રેમથી મને મારી ભૂલોના કારણો સમજાવ્યાં એટલે મારી ફોટોગ્રાફી સુધરી, વિષય પસંદગીના જ લોચા! ગાયના શીંગડે બેઠેલો કાગડો, કૂરીમાં નહાતો નાગડો રમેશિયો, આંગણામાં ફરતાં ગલુડિયાં, આકાશના વાદળના જુદા જુદા આકારો....

થોડા ફોટાનું પેકેટ લઈને નિશાળે લઈ ગયો. મેટે ફોટા પાડનારો હું સૌના અનુભવમાં નાનામાં નાનો ફોટોગ્રાફી હતો. કિશોર મુંઘ થઈ ગયો. મને કહે શિખડાવો. એટલે મેં એને કુરોંસની કળો, ફિલ્મ ધોવાનું વિજ્ઞાન, નેર્ગોટિવમાંથી પ્રિન્ટ કાઢવાની કળા તેને સમજાવ્યાં. અને મારી પાસેથી કુરોંસ માર્ગી એક રોલ પર અજમાવટ કરી અને ફોટોગ્રાફીનો ચેપ લાગી ગયો. તે દિવસથી મને એ બધા પાસે 'આ મારા ગુરુ' એમ ઓળખ આપે.

કિશોરના બે કાકા અમેરિકા રહે અને કિશોરને 'ટાઈમ' લાઈફ મેગઝિન મોકલતા રહેતા. એ પરથી કિશોરને ફોટોગ્રાફીમાં કંઈ અવનવી સૂજ પડી ગઈ અને ફોટાની દૂષિ મળી ગઈ. મોટ્રિક થચા પછી બસ 'મને ફોટોગ્રાફી શીખવા અમેરિકા મોકલો' એવી જાદ કરી અને કાકાએ શરત મૂકી કે પહેલાં કોઈ ડિગ્રી લઈ લે પછી વ્યવસ્થા કરે. કિશોરે એક સારા કુરોંસની તજવીજ કરી, ધરમાં ડાર્કરૂમ કરી, અન્નલાઈર લગાડ્યું અને સરસ પ્રિન્ટ કાઢતાં શીખી ગયો. અને અવનવા વિષયમાં જીણી નજરથી જોઈ અદ્ભુત ફોટાઓ પાડતો. હું તો બોક્સ કુરોંસમાં જ રહ્યો અને છતાં એ બહુ માનભાવે મને 'મારા ગુરુ' કહેતો.

નિશાળ સામે જ આવેલા તાપીભાઈ કન્યાઓના ધાત્રાલયમાં વસતી એક સરોજ એને ઘણી સિમેટ્રીકલ લાગી અને ત્યાં આવરોજાવરો વધ્યો. રોમિયોની જેમ બાલ્કની ચરી મળવાનું શરૂ થયું.

બી.અસ.સી. માંડ પૂરું કર્યું એટલે અમેરિકા જતાંના ચક્કરો ચાલ્યાં. કુંઠુંબે સરોજને પછી જાય તેવો આગ્રહ રાખ્યો એટલે લગન લેવાણાં, અને 'વહાલી સરોજ'ને ઘરે મૂકી એકલાં જ સ્વીમરમાર્ગ અમેરિકા પ્રયાણ કર્યું. અને અમેરિકા જઈ તરત જ કલિફોર્નિયાની ફોટો-જન્નાલિઝમની સ્કૂલમાં દાખલ થયો.

ધેખીને પાંખ મળે કે ગાયકને માઈકોફોન મળે તેવું થયું. 'લાઈફ' મેગાਜિનની એક ફોટોસ્પર્ફામાં મોટું ઈનામ મળ્યું અને છાપે નામ ચદ્યું. પૈસાની વ્યવસ્થા થતાં સરોજને અમેરિકા બોલાવી લીધી.

અમેરિકાની ઘણી ઘણી રસિક વાતો છે. અહીં એક જ કહીશ તે અમેરિકાની ધૂનિવર્સિટી અને કેળવણીની પદ્ધતિ પર અવનવો પ્રકાશ પાડે છે. સ્ક્રૂલમાં કિશોરે "ડૉક્યુમેન્ટરી ફિલ્મ" નો એક વિષય લીધો હતો. તેના શિક્ષક અવારનવાર પોતાના મંતવ્યો રજુ કરે અને કિશોર એનો પ્રતિકાર કરે અને સચ્ચોટ દલીલો કરે. અંતે વર્જનું કામ અટકી જવાની બીક લાગતાં શિક્ષક કિશોરને એકલો બોલાવ્યો. કહે, "જો ભાઈ, આપણાને બજેને એકે વાતમાં એક્બીજા સાથે ઘડ બેસ્તાની નથી. એટલે તું કોઈ બીજો વિષય લે તો સારં નહીં?" કિશોર કહે, "ના રે ના. મને તો અહીં તમારા વર્ગમાં ખૂબ જ મજા આવે છે. હું એ છોટું કેમ?" પેલા શિક્ષક તેની સાથે નક્કી કર્યું કે કિશોરે બધા પ્રશ્નો ફ્લાસ્સ વખતે પૂછવાને બદલે પાછળથી પૂછવા. તે વધુ સમય અનામત રાખશે. બીજા બધાનો સમય ન બગડે. પણ થયું એવું કે બધાને જ એ બજેની ચર્ચાઓમાં રસ પડતો અને બધાં જ ત્યાં રહી જતાં. અજબ તો એ કે વર્ષને અંતે એ શિક્ષકે કિશોરને એ વિષયમાં સૌથી વધુ માર્ક આપ્યા અને બજે નીકટના મિત્રો બની રહ્યા.

ભાષવાનું પૂરું થતાં થોડો વખત અમેરિકામાં જ સ્વતંત્ર કામ કર્યું, કલર ફોટોગ્રાફીની ફાવટ પણ સરસ બેસી ગઈ. ત્યાં સિંગાપોરમાં નવું 'એશિયા' મેગાજિન શરૂ થતું હતું અને કિશોરનું કામ જોઈ ત્યાં સ્ટાફમાં ફોટો-પત્રકાર તરીકે એની પસંદગી થઈ. થોડાં વરસ ત્યાં કામ કરી પોલિટિકલ કારણોને લીધે 'એશિયા'ની ઓફિસ સિંગાપોરમાંથી હોંગકોંગ બદલાણી. કિશોરે હોંગકોંગમાં ફેશન ફોટોગ્રાફીમાં અવનવા પ્રયોગો કર્યા, નામ કાઢ્યું. બિરલાનું 'હિન્ડુસ્તાન ટાઈમ્સ' એના જેવા કોઈને શોધતું હતું અને એ દિલ્હી આવી ત્યાં જોડાઈ ગયો.

જેમ કેટલાંક લોકો આર.કે. લક્ષ્માણના કાર્ટૂન જોવા જ મુખ્ય ઝન્નું 'ટાઈમ્સ ઑવ ઈન્ડીઆ' ખરીદે છે તેમ કેટલાંક લોકો ફન્ટ પેજ પરના કિશોરે લીધેલા ફોટા માટે જ 'હિન્ડુસ્તાન ટાઈમ્સ' જ ખરીદતાં.

૧૯૯૪માં જવાહરલાલ નહેરનું મૃત્યુ થયું ત્યારે કિશોર દિલ્હીમાં જ હતો. એ પ્રસંગના અદ્ભુત ચિત્રો તેણે જરૂર્યા. ભારતના પહેલા, અને ખૂબ જ પ્રતિભાશાળી મુખ્ય પ્રધાનને ગૂમાવતા લોકોમાં એક આર્તનાદ છવાયો અને એને છેલ્લે છેલ્લે જોવા લોકો ઊમટ્યાં. કલ્યાંત કરતાં લોકોનો કિશોરે પાડેલો એક ફોટો મારા મનમાં વસી ગયો છે જે આજે ઉપલબ્ધ નથી. હું તેનું વર્ણન જ કરીશ. જ્યાં નહેરનું દેહ દર્શન માટે રાખવામાં આવ્યો હતો એ મકાનની બહાર લોકો ઊમટ્યાં હતાં અંદર જવા જરૂરમતાં હતાં. તે વખતે જાડ પરથી ચડી, કમ્પાઉન્ડમાં ભુસ્કો મારી કિશોર અંદર પહોંચ્યો અને એણે ફોટો લીધો મકાન ફરતી, ઊભા સળીઆવાળી ફંસનો. એવા દૃષ્ટિકોણથી એ ફોટો લીધેલો કે ખાલી દેખાય સળીઆ અને એને પકડતા નાના મોટા હાથો-એક પણ માણસનું મોન દેખાય. બસ ગોરા કાળા દાથનું ઝુડ જ માણસોનો વલોપાત દર્શાવવું હતું! અને આ તો એક જ ફોટાની વાત થઈ. નહેરના અવસાન પહેલાં પણ એમના ઘણા ફોટોગ્રાફ તેણે પાડેલા. નહેરના અવસાન પણી પાંચ જ દિવસમાં 'પંડિત નહેરના પાંચ વર્ષ'નું એક પ્રદર્શન ફાઈન આટ્ર્સ અન્ડ કાફ્ટસ સોસાયટીને તૈયાર કરી આપ્યું. લોકો પર આધાત તાજો જ હતો ત્યાં લોકોના દિલની વાત સચ્ચોટ રૂપે સાકાર કરી આપી. એમને એમના જાણેલા નહેરનો ફરી પરિચય થયો. લોકો ઊમટ્યા. સરકાર તરફથી નહેરનું પ્રદર્શન મૂક્તાં એક મહિનો લાગી ગયો.

પાકિસ્તાનના ભાગલા પડ્યા ત્યારે મુજીબૂર રહેમાનને મદદ કરવા આપણું સૈન્ય એ બાજુ ઘસતું હતું અને એ વખતે અનેક છલ કરીને, આમીના કપડાંમાં સજ્જ થઈ મોખરે આવેલા સૈન્યો ભેગો એ પણ પહોંચ્યો ગયો અને ફોટાઓ લીધાં. સૈનિકો સાથે લગભગ વધાર લેબાસમાં, કાદવ કીચડમાં. વરસાદમાં, તાપમાં, ગમે ત્યાં પહોંચતો, સૂતો, વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાનો માર્ગ કાઢતો. સૌ સૈનિકોમાં એ ખૂબ જ વહાલો થઈ પડ્યો.

સ્વાતિનાના દીકરી સ્વેતલાના ભારત આવી હતી. તેને જાહેરમાં દેખાવાની થોડી છાપ હતી. ફોટાવાળી ધૂપાતી રહેતી. કિશોરે એની ભાજી કાઢી તેના સરસ ફોટા જડપેલાં. અને કોઈ અમેરિકન છાપાંને સારા ભાવે વેચી દીધેલાં. ત્યાર ભાદ એક જ મહિના પછી જગતમાં ખબર ફેલાણાં કે સ્વેતલાના રશિયા છોડીને યુરોપ ભાગી ગઈ હતી. થોડો વખત મોડાં એ ચિત્રો જાળવી રાખ્યા હોતો તો કંઈ ખૂબ જ વધુ વધુ ભાવ મળત. એ હાથ મસળતો જ રહ્યો.

ભારતમાં જ્યારે રહેતો ત્યારે અવારનવાર અમારા ભાવનગરની મુલાકાતે જતો. ત્યાં એની ફોટોગ્રાફી પર મુજબ થયેલ એક યુવાન, હું એને નવીન કહીશ, લલચાયો. એને થયું કે કિશોરની સાથે રહી તેનો અભ્યાસ કરે તો એના જેવી ફોટોગ્રાફી આવે. તપાસ કરી કિશોર જેવો જ કુર્મા અને

લેન્સ લઈ લીધાં. એટલે કિશોર આવે ત્યારે એની સાથે રખડે. જ્યાં કિશોર ફોટો લેવા ગેઝો રહે એટલે પોતે પણ એજ જગાએ ગેભા રહી એજ વસ્તુનો એની જ છબ્બથી ફોટો લેતો. એને કદી સમજાયું જ નહીં કે કિશોરના ફોટા જેવા પોતાના ફોટા કેમ પડતાં નહીં હોય!

એમાં કિશોરના ગુરુને કોઈ એક સરસ છોકરી મળી ગઈ. આપણા સમાજમામાં થતું આવ્યું છે તેમ એક બીજાને મળવાની મુશ્કેલી અપરંપાર! એકાંતમાં જોવા જેવો એક ફોટો પણ નહીં. એ વથા કિશોરે જાણી તો 'એ આપણી લાઈનની વાત' કહી બૂકું જડાયું. બીજે દિવસે ઉપદ્રયો નિશાળમાં અને તે છોકરી ઓળિ કાઢી, એના વર્ગમાં જઈને એક મુલાકાતીની જેમ બેઠો. વર્ગ પૂરો થયા પછી એની સાથે એક પળ એકાંતની મેળવી પૂછાયું, "ફોટો પાડવો છે, ક્યાંય મળી શકાય?" અને તેને બાજુના છાત્રાલયમાં બોલાવી, એની આંખે એ છોકરીની લાક્ષણીકતા કુર્ચામાં જડપી લીધી. બીજે દિવસે મજાનું અંન્લાઈન કરી, માઉન્ટ કરી ગુરુ પાસે લાવ્યો, "આ મારી ગુરુદ્રક્ષિણા". તેનાથી સરસ કોઈ ફોટો કોકિલાનો મેં જોયો નથી!

બિરલાના પ્રોત્સાહનથી કિશોરે મુંબઈ જઈ પોતાનો ધંધો શરૂ કર્યો. જાહેરાત માટેનાં કલેન્ડરો, છાપાં-મેગ્જિન માટેના ચિત્રોમાં ખૂબ નામ કાઢાયું.

૧૯૮૮ રમાં એક મિત્ર સાથે ૧૩૦૦૦ ફૂટ ઊચે આવેલી કાશ્મીરની 'વેલી ઔંવ ફૂલાવર્સ' માં ફરવા ગયો હતો. ત્યાંનું સૌંદર્ય અને શાંત વાતાવરણ જોઈને મંત્રમુંઘ થઈ ગયો. એક ખડક પર બેસી પોતાનો ફોટો પડાવ્યો, બોલ્યો, "પ્રકૃતિનું કેવું રમણીય દર્શન છે! કેવી અદ્ભુત શાંતિ છે! આવી કુદરતમાં મરવાનું મળે તો!" અને ત્યાર પછી થોડીજ પળોમાં એ જ જગાએ એ ઢળી પડ્યો. કેવું જીવન! કેવી સાધના! કેવી ભવ્ય સિદ્ધિ! અને કેવી એ મૃત્યુની મંગળતા!

એણે કોઈને કહેલું, "હું જીવું છું તે જગત આખું મારી સર્જના માટેની કાચી માટી છે. અને એ લાગણી જ મને ભીનો ભીનો કરી દે છે. હું ફરી ફરી એ લાગણીને મજાવાલિત કરું છું, છંછેદી જગાડતો રહ્યો છું. એ લાગણીઓમાં જ મને સુખ, આનંદ, થનગનાટ ઉમટે છે, મારા જીવનમાં રંગોળી પૂરે છે."

કિશોર પણ મારી જેમ ઈશ્વરમાં માનતો નહોતો પણ એણે એક વાર કહેલું, "લોકો કહે છે કે ઈશ્વરના અનેક રૂપો હોય છે, એટલે કુર્મારાના રૂપમાં ઈશ્વર હોઈ શકે તો એ ભગવાન સ્વીકારવા હું તૈયાર છું."

કિશોર ફોટોગ્રાફર જ નહોતો, સાથોસાથ એક મૂંગો કથાકાર પણ હતો. રોજિદા જીવનમાં, સંસારમાં ચાલતી આવતી કડવી મીઠી વાતો કેમેરામાં જડપી હૃદયસ્પર્શી બનાવી શકતો. યુદ્ધમાં દારૂણતા, શૌર્ય, ચુંથાતાં માણસો, અંધારાના ઓળાસમ રજણી ગયેલી વિધવાઓ... નજર સમક્ષ લાવી ધરે છે.

વિનોદ, મસ્તી, હર પળ માણસાની ધગશ, અને નારીના અનેક સ્વરૂપોની નમશાશ પારખવાની દૃષ્ટિ, બાળક સહજ ફોરતું મોકળા મનનું હાસ્ય-એ બધાં જ એની પ્રતિભાના અવિભાજ્ય અવયવો હતાં.

આ સાથે કિશોરના થોડાં મળેલાં ચિત્રો મૂકું છું. અમુક ફોટો છાપામાંથી લીધા છે એટલે છાપાઈ બહુ સાફ નથી આવી પણ કુર્મારાના કલાકારની કદર તો કરી શકાશે. Photos from the album 'Bangladesh / A Brutal Birth' courtesy Saroj Parekh)

બધું ગૂમાવી બેઠેલી, શૂન્યમનસ્ક
અને ઝૂરતી (અત્યારના) બાંગલા દેશની
બે મહિલાઓ

'પથેર પાંચાલી' ઈસ્વીસન ૧૯૬૨

રસ્તા પર પડેલા, કોહાયેલા દેહને જોતાં
ભીત અને કુતૂહલ અનુભવતી બાલિકા યુદ્ધની
વાસ્તવિકતા આપણી નજીક લાવે છે

મૃતપ્રાય: દાઈમાને દીકરો મૌખાં કોણિયા
ભરાવતો હશે?

છૂપાવેલા હથિયારો શોધતા આપણા
સૈનિકો.

તરસ ભૂખ છિપાવી અને પછી ગમે ત્યાં ઢળી જતો
સૈનિક

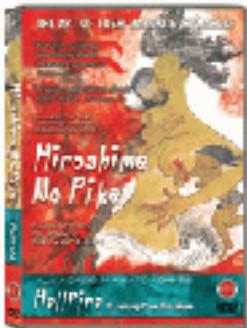

મનમાનીતી

હિરોશિમા નો પિકે

વિષય જૂનો છે પણ આ વિડિઓ હમણા હાથમાં આવી ગયો અને એની અવનવી ભાતથી હું અંજાઈ ગયો, મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયો. બાળકોના પુસ્તકોના ચિત્રણ માટે જાણીતી કલાકાર તોશી મારુકીએ હિરોશિમા પર ફેંકાયેલા એટમ બોમ્બ અને તેનાથી સજાયિલો ભયંકર કાન્ડ ચિત્રોના રૂપમાં રજુ કર્યો છે. એ અને એના વર ઈરી બસેએ બીજા વિશ્વ યુદ્ધ દરમિયાન જાપાનીજ સરકારને યુદ્ધની યશગાથા ગાતાં પોસ્ટરો બનાવવા ના પારી અને પરિણામે એમને ચિત્રોની સામગ્રી મળતી બંધ થઈ. ઓગસ્ટ ૬, ૧૯૪૫ને દિવસે સવારે પહેલો એટલ બોમ્બ ફેંકાયો અને તરત ૪ પહેલાં ઈરી અને પાછળથી તોશીએ હિરોશિમા પહોંચી ગયાં આ હત્યાકાંડના ભોગ થઈ મદદરૂપ થવા.

રંગ, આકાર અને કાગળની ખરબચડી સપાટીનો ઉપયોગ કરી એ દિવસોની ગમઘ્વારી હદ્યસ્પર્શી રીતે કાગળ પર ઉતારી છે. એક કુંઠબને કેન્દ્રમાં રાખી આ વાત કહેવાઈ છે. એ પુસ્તક પરથી નોરીઆકી ટુશિમોટોએ આ ફિલ્મ બનાવી છે. આમ તો ચોપડીના ચિત્ર પર કેમેરાનું હલન ચલન કરીને જ આ બનાવી છે. સુઝન સેરેન્ડન પોતાના અવાજમાં વાર્તા કહે છે.

રંગોનો ઉપયોગ અદ્ભુત છે. જૂદી શૈલીમાં મજા આવશે!

Kite Runner by Khaled Hosseini

ખાલેદ હુસેનીની અફઘાનિસ્તાનની પશ્ચાદ્ભૂ પર ચિત્રરાયેલી વાર્તા છે. વાર્તા છે બે દોસ્તોની, અમીર અને હસન, બસે એક જ ઉભરના, અમીર શેઠનો દીકરો, હસન નોકરનો દીકરો. બસે નાનપણમાં એમની મા ગૂમાવી બેઠેલા. અમીરની મા જન્મ આપતાં લોહી બંધ ન થવાથી ગુજરી ગઈ. હસનની માને તેના કુંઠબે નબળા પાતળા, ખોડુંગાતા અને બધી રીતે કૃષ એવા માણસ સાથે પરણાવેલી. એને એના વર તરફ પહેલેથી જ નફરત. હસનને જન્મ આપી થોડા જ દિવસોમાં કોઈ ગાવા બજાવવા સાથે ભાગી ગયેલી.

હસન એના બાપ સાથે ઘરમાં કામકાજ કરે. એ અભણ એટલે અમીર અને ચોપડીએ વાંચી વાર્તાઓ કહે અને બસે વચ્ચે હિલોજાની ખૂબ જ. હસન ગોફણાબાજ અવ્યલ નંબરનો. કોઈ કામ ન હોય ત્યારે બસે મિત્રો આસપાસની ટેકરીઓમાં રખડવા ઉપડે. બસેને પતંગનો પણ શોખ અને ગામમાં 'ઉત્તરાયણ' આવે એટલે આપણી જેમ જ બધે માંજા પાયેલો ઢોર ફિરીઓમાં વીટાય, પતંગો બને, કના બંધાય, અને પતંગ ઉડાય. આપણી જેમ જ પેચ દઈને એક બીજાની પતંગો કપાય, અને કપાયેલી પતંગને પકડવા છોકરાઓ ઉમટે અને મારામારી થાય. અમીર અને હસન પતંગ ઉડાડવામાં, કાપવામાં અને પકડવામાં ઉસ્તાદ જોડી.

આસેફ એમની જ ઉભરનો પણ લક્ષ અને ગામનો દાદો. એના શાગિર્દીની સાથે એક વખત એકલા રખડતા અમીર અને હસનેને ટોળે વળી સતાવે છે. મામલો ખતરનાક લાગતાં હસન પોતાની ગોફણ કાઢી, આસેફ સામે તાકી એને અટકવે છે. આસેફ પાછા પગલાં કરતાં જતાં જતાં ડારો દે છે કે અત્યારે જવા દઉ હું પણ કયારેક બતાવી આપશે!

'ઉત્તરાયણ' ને દિવસે છેછી કપાયેલી પતંગ માટેના ઈનામની જાહેરાત થાય છે. અમીર અને હસનની જોડીએ છેછી પતંગ કાપી. હસન દોડવામાં પાવરધો એટલે એ પતંગ પકડવા બીજું જરૂરે છે. અને સુનકાર ગલીઓમાં ફરી આસેફની ચુંગાલમાં આવે છે. ખુશસથી આગલા પ્રસંગનું વેર વાળવા આસેફ હસનનું પાટલૂન કઢાવી બળાત્કાર કરે છે. હસનને શોધતો અમીર આવી ચેડે છે, બીક લાગવાથી મદદ કરવાને બદલે એ ભાગી જાય છે.

એ કાયરતામાંથી વાર્તા ઊભી થાય છે. ક્ષોભ અને શરમ અનુભવતો અમીર હસનથી અણગો રહેવા લાગે છે અને કંઈ ચોરીનું આળ નાખી ઘરમાંથી તેને કાઢવા મથે છે. પણ એ વખતની અફધાનિસ્તાનની અરાજકતાથી થાકી અમીર અને તેના બાબા અમેરિકા જઈ વસે છે.

અમેરિકા, અફધાનિસ્તાન અને પાકિસ્તાન વચ્ચે ધૂમતી આ વાર્તા અફધાનિસ્તાનની બાદશાહી, અમેરિકામાં ફરી મૂળ નાખવા મથતાં અફધાનો આપણા અહીં મથતાં, ઝડૂમતાં ભાઈઓની યાદ તાજી કરાવે છે. મુફ્લીસ થયા પછી પણ 'હમ કુછ હોઈ તો રહે જ. એ દમામ, ઠાઠ, જૂની રહીએ...લડાઈ વખતનું અફધાનિસ્તાન, તાલિબાનોની કૂરતા, બહુ તાદૃશ રજુ કર્યા છે.

'ઉત્તરાયણ' પરનું એક પ્રજરણ વાંચી થાય કે આપણી ઉત્તરાયણી આવી વાતો કેમ નહીં લખાતી હોય! કંઈક વાતો બનતી જ હશે ને! હવાના મોઝાંઓમાં અથડાતી પછડાતી પતંગની જેમ વાર્તા આપણને ઊચા નીચાં કરી દે છે. 'પરીકથા' બનાવ્યાના પાપમાં પડ્યા વગર સંતોષ પમાડે તેવો અંત આપો છે.

ઉતાવળિયાં ઠોકળાં કોકિલા રાવળી

સામગ્રીઓ

કમ પ્રમાણ માપ સામગ્રી

- ૧ કપ પાણી
- ૨ કપ ચણાનો લોટ
- ૧ કપ રવો
- ૧/૨ કપ દહી
- ૧ ચમચી મીઠું
વાટેલાં આદુ-મરચાં
- ૧ ચમચી પાપડ ખાર

- ૧૨ ચમચી તેલ
- ૧ ૧/૨ ચમચી રાઈ
- ૧ ૧/૨ ચમચી આખું જરૂરું
- ૧ ચમચી મેથીના દાણા

૧/૪ ચમચી હિંગ

રીત

૧ પાણીને નવરોહું ગરમ કરો અને પછી પાપડ ખાર સુધીની બધી સામગ્રીઓ નાખી એકસરખી મેળવો. ગમતું હોય તો મરી, લીંગ જીણું લસણ પણ નાખી શકાય.

૨ એક આઠેક ઈચ્છાથી થાળીમાં તેલ લગાડો અને તેને સ્ટીમ કરવાની વ્યવસ્થા કરો. વરાળ નીકળવા લાગે એટલે એક જૂદા વાસણમાં એક કપ મિશ્રણ લઈ તેમાં ૧ ચમચી 'ઇનોઝ ફૂટ-સોલ્ટ' નાખી મેળવો. અને તરત જ થાળીમાં પાથરી સ્ટીમ કરવા મૂકી દો. દસેક મિનિટ પછી થાળી કાઢી બીજી થાળી એજ રીતે તૈયાર કરી મૂકી દો.

૩ જરા ઠરે પછી ચપુથી ચોસલાં કાપી એક મોટા વાસણમાં ભરો.

૪ જમતાં પહેલાં ઢોકળાં વધારો. તેલમાં રાઈ, જરૂર, મેથી, હિંગ નાખી ગરમ કરો. કકડે એટલે પેલા ઢોકળાં પર રેડી દો. તેલ, ગોળકેરી કે બીજાં અથાણાં સાથે પીરસો.

વાંચકોની નજરે

રમા રાવળ (સ્ટેમફર્ડ, કેનેડ્ટિકટ)

ગઈ કાલે મગજ કંઈ વ્યગ થઈ ગયું અને નીંદર વેરશ બની ગઈ. રાતના એકાદ વાગે ઊરી, બંતી કરી તમારી ચાર વાર વાંચેલી ચોપડી ફરી હાથમાં લીધી અને વાતરીઓ વાંચવા બેઠી. મારી ઉદાસી ઊરી ગઈ અને હું ખડખડાટ હસવા લાગી. અંતે આંતરડા દુખવા આવ્યાં ત્યારે મૂકી સૂઈ ગઈ. ફરી ફરી વાંચવામાં જીણી જીણી વિગતો ઉપસી આવે છે અને આ કેમ પહેલી વાર સરકી ગઈ એ સમજાતું નથી

ગોવર્ધન શર્મા (બ્રિજવૉટર, ન્યૂ જર્સી)

(નોંધ. ડે. ગોવર્ધન રામની માતૃભાષા હિંગી અને તેઓ તેના માધ્યાપક છે. વર્ષોથી ગુજરાતમાં રહ્યા છે અને ગુજરાતી પૂરી કંઈસ્થ અને કલમસ્થ થઈ છે. તેમના હાથમાં પુસ્તક આવી ગયું અને તેમજોવણમાંયો પ્રતિભાવ લખી મને પહોંચાડ્યો. હિંગીમાં આખ્યો છે તે અહીં જેમનો તેમ રજૂ કરું છું કિશોર રાવળ.)

...સાહિત્ય ક્ષેત્રમે કોઈ ભી વિદ્યા અથવા સાહિત્યરૂપ હવા સી નહીં રહી હે. પંચતંત્ર કી રચનાધર્મિતા સે લેકર 'અમે ભાનવગરનાં' તક ઉસમે પરિવર્તન હોતા રહા હૈ. શુરૂ મેં પુરાતનપંથી નાક મો ભલે સિકોડે, પર સચ્ચાઈ તો યહ હે ક્રિ વિકાસ કી દૃષ્ટિ સે મહત્વપૂર્ણ સોપાન હોતા હૈ. જેઈમ્સ જોયસ કે ઉપન્યાસ કો છાપને સે પ્રકાશનને ઈકાર કર દિયા ક્રોડી ઉસ મેં કથાનક નહીંવત થા ઔર માત્ર માનસિક ઘાત-પ્રતિઘાત વર્ણિત થે પર કાલાન્તર મેં વહી 'યુલિસિસ' મનોવૈજ્ઞાનિક ઉપન્યાસો મેં આદર્શ સ્થાન પા ગયા. આપ કી વાતરીઓ કી રિસ્થિતિ ઐસી હી હૈ. ઉસ મેં કયા નહીં હૈ? સંસ્કરણ, લલિત નિબંધ, કહાની, લઘુકથા, વિવરણાત્મક સાંકેતિકતા- સભી કા સમગ્ર સમન્વય હૈ, ઈસ મેં મેં ભાષાગત વિશેષતા કી હી બાત નહીં કરતા, સંવેદનશીલતા કી બાત કરતા હું. અનેક પ્રસંગ હૃદયસ્પર્શી હૈ ઔર કલાત્મક અભિવ્યક્તિ કે ઉદાહરણરૂપ હૈ.

ઈસ સુંદર ફૂતિ કી રચના કે લિએ કૃપયા મેરે અભિનંદન સ્વીકારેં.

સુભોધ શાહ (ઈસ્ટ વિન્ડજર, ન્યૂ જર્સી)

આટલાં બધાં વર્ષો જન્મસ્થાનથી દૂર કાઢ્યા પછી પણ સૌરાખ્યની ધરતીની ને ભાષાની ફોરમ એમને એમ અકબંધ જાળવી રાખવી એ સહેલું તો નથી જ. તમારી વાર્તાઓમાંથી એ સુવાસ સૂસવાટા મારતી છૂટે છે. સંગ્રહની પહેલી જ વાર્તા એનાં એંધાણ આપે છે.

ઘણી બધી વાર્તાઓ એ વાર્તા નહીં પણ સ્મરણાચિત્રો છે. ઉદાહરણ: "જરૂરાનો પોપટ" એમાં આંખ ભીજવે એવી શક્તિવાળો અંત પણ છે.

"દાદાની દાદાગીરી", "લેવડિવડ" જેવી વાર્તાઓમાં ભાન ભૂલીને ભવનગરની ભૂગોળ તમે ભણાવી છે. એ જરા ટૂંકાવી શક્યા હોત તો એ નવલિકાઓને શુદ્ધ સાહિત્યિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાત. છતાં પણ, આપણો સમાજ પચાસેક વર્ષ પહેલાં જ કેટલો જૂદો હતો, કેવું ખાતો, પીતો, બોલતો, વિચારતો, વર્તતો હતો એ બધું જ તમે રસમદ શૈલીમાં ઉપસાવી આપ્યું છે. પગાર વધારાની તક જરૂરી લેનાર જગુ, એ આપનાર દાદા અને એને ઉજવનાર મંદ્ર એ બધાં પાત્રો થોડાંક શબ્દોમાં સારાં ઉપસી આવ્યાં છે. જગુનું નગુણાપણું બીજ કોક વાર્તામાં તમે એકબે વાક્યોમાં દર્શાવ્યું છે- જરાય ટીકા કર્યા વિના.

"ધરશાળા", "પીરમના પ્રવાસે", "ભાષાં ભાષાંના લાડુ" જેવી વાર્તાઓ સ્મરણો છે, વિચાર છે, પ્રવાસ છે-વાર્તા નથી.

મેઘાણીના ગીતની કરી 'કેવી હશે ને કેવી ને' તમે વાર્તાના શીર્ષક તરીકે વાપરી છે એ જરા ઊંધી ટોપી પહેરાવ્યા જેવું છે. મૂળ ગીતમાં વાત બાળકની છે, તમારામાં માની છે....

વેરની વસુલાતનું રહેસ્ય "લેવડિવડ"માં સારં જળવાયું છે. "જૂનું" સોનું"માં છેલ્લી લીટીનો ફટકો જોરદાર છે. શ્રદ્ધામાં તમારી અશ્રદ્ધા 'ગિધુકાકા'માં પણ ઊડીને આંખે વળ્યે છે. "ઉલફતના રસ્તા" સુંદર છે. "મારું મહાકાવ્ય" સરસ છે, થોંકું ટૂંકાવી શકો ખરા?

તમારું મંદ હાસ્ય, નર્મ, મર્મ એ બધું જ લગભગ દરેક વાર્તામાં ટેરટેર વેરાયેલું પડ્યું છે ને વાંચવાનું ગમે એવું છે.

પૂર્વના પીળાં સ્મરણો સાચવાને પદ્ધિમમાં આવેલા આપણો, પદ્ધિમના ભૂરા પ્રકાશમાં એ સ્મરણોને વાતરીફલક પર રજૂ કરીએ ત્યારે ભાતભાતના રંગો ઉપસી આવવાની શક્યતાઓ છે. એવા રંગોનો જાહુ ફ્રેન્ટ આપણી આ પેઢી જ માણી શકશે ને શબ્દાંકિત કરી શકશે. આપણી પછીની પેઢીઓ પાસે એવાં સંસ્મરણો નહીં હોય. એટલે 'જાનુસ' જેવાં આપણે દ્વિમુખી, દ્વિમાર્ગી, દ્વિસંસ્કૃતિકોએ લખતા રહેવાની જરૂર છે... ક્યારેક કોઈક સુંદર રંગધનું રચાશે.

ભરત મહેતા (રાજકોટ)

'અમે ભાનવગરનાં' પ્રકાશન મળ્યું અને વાંચતાં વાંચતાં ભાન ભૂલી ગયો. 'દાદાની દાદાગીરી' માં અંગ્રેજ હુકમત પ્રતેનું રાજાઓનું વહાલ દેખાડે છે. 'પીરમના પ્રવાસ' નો ધબડકો હસાવે છે. લગ્ન પ્રસંગે બહારગામ જવાનું હોવાથી અમારા પાડોશી એમનો પોપટ અમારે ત્યાં મૂકી ગયા છે એ 'જરૂખાનો પોપટ'ની યાદ અપાવે છે. પાડોશીનો પોપટ બરોબર પઢતો નથી અને જૂરે છે. એને બોલાવવા અમે સૌ સીટી મારતાં શીખી ગયાં છીએ. વાર્તામાં નરી કરુણતા છે....

'પ્રેક્ટિકલ માણસ' અમદાવાદનો લાગે છે! 'લેવડિવડ' માં વાચકોને વઠવાણાની ભૂગોળથી પરિચિત કર્યા અને રહસ્યમય અંત લવાણો.

'પ્રેમના કારણો' નર્મદ-રાધાના પ્રેઅમની પરાકાષ્ઠાના ધૂંધળા વિચારોમાં લઈ જાય છે.

'રામચરણ' કેમ રામશરણ થયો તેની વાતો વાંચી, 'બાલકલાકર બાધેતા' વાંચ્યું અને અમારો નાથી જાહુગાર જોખી યાદ આવી ગયો. 'વિદૂષી' માં ફૂલ અને ફૂલદાનીનું રૂપક વાર્તાની ફિલસુઝી સમજાવે છે.

બસ, અહીં જ અટકું. કેમકે મારો શબ્દ તંડોળ ખલાસ!